

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ЎЗБЕКИСТОН ЖУРНАЛИСТИКА ВА ОММАВИЙ
КОММУНИКАЦИЯЛАР УНИВЕРСИТЕТИ
МЕДИА НАЗАРИЯСИ ВА АМАЛИЁТИ КАФЕДРАСИ**

С.А.ҲАЛИМОВА

**УБАЙДУЛЛА АСАДУЛЛАХЎЖАЕВ
ВА “САДОИ ТУРКИСТОН”**

Монография

10.00.09 – Журналистика

**Тошкент
“Университет”
2021**

**Ҳалимова С.А. Убайдулла Асадуллаҳўжаев ва “Садои Туркистон”.
Монография. –Т.: “ Университет”, 2021. –148 б.**

УЎК: 94:32(575.1)

КБК: 63.3(5Ў)

66.3(5Ў)

Ҳ 22

АННОТАЦИЯ

Убайдулла Асадуллаҳўжаев ва “Садои Туркистон” номли мазкур монографияда биринчи ўзбек ҳуқуқшуноси, “Садои Туркистон” газетасининг бош муҳаррири Убайдулла Асадуллаҳўжаевнинг 1914-1915 йилларда Туркистонда олиб борган миллий озодлик учун кураш ғоялари ёритилган. Ушбу монография Ўзбекистон Республикасида илк бор тайёрланиб чоп этилмоқда.

“Убайдулла Асадуллаҳўжаев ва “Садои Туркистон” монографияси журналистика факультети профессор-ўқитувчилари ва талабалари, мазкур соҳа тадқиқотчилари ҳамда жаҳид матбуотига қизиққанлар учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррирлар:

Ш.Қудратхўжа – сиёсатшунослик фанлари номзоди, профессор

Н.Муратова – филология фанлари номзоди, доцент

Такризчилар:

Н.Тошпўлатова – филология фанлари номзоди, доцент

А.Нурматов – филология фанлари номзоди, доцент

Монография Ўзбекистон журналистика ва оммавий коммуникациялар университети Кенгашининг 2020 йил 30 декабрьдаги 5-сонли қарори билан тасдиқланиб, чоп этишга тавсия қилинди.

ISBN: 978-9943-7644-4-6

© “Университет” нашриёти, Тошкент, 2021

М У Н Д А Р И Ж А

КИРИШ	4
I БОБ. “САДОИ ТУРКИСТОН” ГАЗЕТАСИ - ЖАДИД МАЪРИФАТПАРВАРЛАРИНИНГ НУФУЗЛИ НАШРИ	7
1.1. Газетанинг ташкил этилиши, таҳририяти : муҳаррири ва муаллифлари.	7
1.2. Газетанинг йўналиши, иқтисодий аҳволи ва таъқиб этилиш сабаблари.	21
II БОБ. “САДОИ ТУРКИСТОН” ГАЗЕТАСИДА ЎЛКА ИЖТИМОЙ – СИЁСИЙ ҲАЁТИ, МАЪРИФИЙ ВА МАЪНАВИЙ МУАММОЛАРИ ТАЛҚИНИ	34
2.1. Газетада ўлка ижтимоий-сиёсий ҳаётининг ёритилиши.	46
2.2. “Садои Туркистон”газетасида маориф муаммоларининг таҳлили	
2.3. Газетада адабиёт масалаларининг талқини.....	61
2.4. “Садои Туркистон”газетасида матбуот муаммоларининг ўрганилиши	71
III БОБ. “САДОИ ТУРКИСТОН” ГАЗЕТАСИНИНГ ТИЛ, УСЛУБ ВА ЖАНР ХУСУСИЯТЛАРИ	78
3.1. “Садои Туркистон”газетасида миллий тил ва имло муаммолари	
3.2. Газетанинг услуби ва жанр хусусиятлари.....	89
ХУЛОСА	104
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	106
ИЛОВА	116

КИРИШ

Туркистон халқларининг бой ижтимоий-фалсафий, маданий тараққиётида XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларидаги давр мафкуравий ҳаракат шаклларининг хилма-хиллиги, инқилобий кураш ғояларининг суронли шиддати билан ажралиб туради. Бу албатта, тасодифий эмас эди. Чунки Туркистон халқлари бошқа қардош миллатлар билан биргаликда чор Русиясининг мустамлакачилик зулмидан қутулиб, ўз миллий давлатчилигини барпо этиш, маънавият ва маърифатда илғор мамлакатлар қаторидан ўрин олиши учун кураш ғояси миллий онгни уйғотаётган жаидчилик ҳаракатини шакллантирди. Бу ҳаракат Ўрта ва Яқин Шарқдаги, Қрим, Қозон, Уфа ва Озарбайжондаги қардошлари, Исмоилбек Ғаспрати ва бошқа кўплаб қардош халқларнинг диний ислоҳчилик ва маърифатпарварлик ғоялари билан озиқланган эди. Чор Русиясининг ўзида туркий мусулмон халқларининг бирлиги рамзи сифатида Исмоилбек Ғаспрати таъсис этган “Таржумон” газетаси теъарагида маърифатчилик мафкураси шаклидаги жаидчилик ҳаракати буюк тарихий шахслар сиймосини яратди. Булар муфти Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдурауф Фитрат, Абдулла Авлоний, Ҳамза, Тавалло, Чўлпон сингари миллат фарзандлари эди. Булар сафида рус тилини мукамал билган, адвокат сифатида рус зиёлилари орасида шуҳрат топган, билимдон, юртпарвар шахс сифатида 1917 йилнинг ноябрь ойида Туркистон тарихида илк бор ташкил топган халқчил ҳокимият – Туркистон Муваққат ҳукумати тартибида Милиция ва Хавфсизлик Вазири лавозимига кўтарилган улуғ маърифатпарвар Убайдулла Асадуллахўжаев номи алоҳида эътиборга моликдир. Айниқса, у муҳаррирлик қилган “Садои Туркистон” газетаси бугунги истиқлол ғояларига муштарак, ҳамнафаслиги билан Туркистон матбуоти тарихида муносиб ўрин эгаллайди. Убайдулла Асадуллахўжаев газета воситаси билан эл юкладики ва халқни энг оғир кишанлардан, ғафлат ва жаҳолатдан

қутқаришни ўз олдига мақсад қилиб қўйди. “Садои Туркистон” ўзбек публицистикасининг шаклла-ниши ва ривожланишида бешик бўлди. У миллатни маҳв ва инқироз-дан қутқармоқ учун замона илмини, маорифини ўрганмоқ Ғасрали ғояларига содиқ қолди. Нафақат халқни маърифатга чорлади, балки Туркистонда маориф ишларининг ривожига амалий йўлбошчи бўлди.

Газета адабиётни миллатга ўзлигини англатувчи маърифат ойинаси деб қаради. “Садои Туркистон” теварагида янги адабиётнинг ёрқин намоёндалари тарбия топди. Газета таҳририяти орзу қилганидек, улар “миллий роман” миллий адабиётга асос асос солдилар.

“Садои Туркистон” матбуотни - миллатнинг тили, “умум дарсхона” деган хулосага келди. У нафақат хабар берувчи восита, балки миллат тараққиётига тўсиқ бўлаётган иллатларни бартараф қилувчи бош ислоҳчи эканлигини исботлаб берди. Шу боис ҳам газета ўз муаллифларидан фидоийликни, сўзида халқчиликни талаб этди. “Садои Туркистон” миллий матбуотни ривожлантириш тамойилларини белгилаб берди. Бу тамойилларда маънавий устунлари Мунаввар қори Абдурашидхонов, Убайдулла Асадуллахўжаев, Абдулла Авлонийларнинг публицистик мероси ва ноширлик ёшларимиз учун ибрат мактабидир.

“Садои Туркистон” соф миллий тилда, оммабоп нашр бўлиш учун курашди. Ўз ўқувчиларига саводхонлик дарсхонаси бўлиб хизмат қилдики, бу унинг адабий тилимиз тараққиётига қўшган муносиб ҳиссасидир.

Газета ўз саҳифаларида публицистика жанрларининг ўзига хос илк намуналарини яратди. “Жамият қандай очилур?”, “Вазифамиз муштарак”, “Туркистон мактаблари”, “Бизга ўғурлик ё гадолик қолур”, “Миллий ва тарихий икки кун” каби ва бошқа ўнлаб ижтимоий-сиёсий мақолалари билан “Ватан таржумони” бўлишдек юксак масъулиятни адо этди. Газета таҳламларида шундай фикр-мулоҳазаларни ўқиймиз: “Бир замонлар келур, бу шояд майдонга чиқмасдан қолмас”. Бугун бу башорат ҳақиқатга

айланди. Биргина “Садои Туркистон” газетаси Туркистон халқларининг бир асрлик ўтмишининг нодир саҳифаларидир. Уларнинг “матбуот – бош ислоҳотчи бўлиши керак, матбуот - миллат ойинасидир, маърифат – миллатнинг ҳаёт-мамоти” каби илғор ғоялари тараққиёт сари йўл олган мустақил янги Ўзбекистон ривожини учун дастури амал бўлиб хизмат қилади.

Мазкур монографияда миллий матбуотимиз тарихига оид тадқиқот натижалари, жаҳон журналистикаси тарихи фанининг билимлари, назарий ва амалий тажрибаларига эътибор берилди.

Ї БОБ. “САДОИ ТУРКИСТОН” – ЖАДИД МАЪРИФАТПАРВАРЛАРИНИНГ НУФУЗЛИ НАШРИ

§ 1.1. Газетанинг ташкил этилиши, тахририяти: мухаррири ва муаллифлари

Тарихга назар ташлайдиган бўлсак, 1913-1914 йиллар Туркистонда Чор мустабидлик тузумининг кучайиши, ҳам миллий зиёлиларнинг мафкуравий ва ижтимоий-сиёсий фаолиятларида жипслашиш жараёни кўзга ташланади. 1906 йилнинг августида илк миллий газета “Тараққий” ёпилгач, “Хуршид”, “Шухрат”, “Осиё” деган газеталар нашр қилинса-да, улар ҳам узок умр кўрмади. Бироқ бу маҳаллий маърифатпарварларнинг кураш йўлидаги инқирози эмасди. Тошкентда Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний, Убайдулла Асадуллахўжаев, Тавалло, Рауф Музаффарзода сингари – янгилик, ижтимоий турмушни ислох қилиш ғоясининг тарафдорлари бир ғоя, бир мақсад истагида бирикиб, матбуот минбаридан миллий зулмга, мустабидликка қарши яна курашга бел боғладилар. Самарқандда Махмудхўжа Беҳбудий “Самарқанд” газетаси ва “Ойина” журналини, тошкентлик маърифатпарварлар “Садои Туркистон”, фарғоналик зиёлилар “Садои Фарғона” газеталарини ташкил этдилар. Бу нашрлар жадид мутафаккирларининг умуммаданиятимиз тарихига кўшган буюк ҳиссалари бўлди. Айниқса, ўз маслигини сиёсатдан йироқ, маърифий газета деб белгилаган, амалда эса Туркистон халқларининг ҳуқуқ ва эркинликлари учун курашган “Садои Туркистон” газетаси истиқлол фидойиларининг чинакам минбарига айланди. Газета саҳифаларида юртга жонини фидо этган буюк аждодларимиз хизмати, тафаккур дунёси муҳрланиб қолди.

“Садои Туркистон” газетасининг ташкил топиши ўз даврининг етук зиёлиларидан бири, машҳур адвокат, газетанинг асосчиси (бош мухаррири ва ношири) Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев номи билан боғлиқдир.

Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев 1885 йили Тошкентнинг Шайхонтохур даҳасидаги Мирғани маҳалласида дунёга келган¹. Унинг отаси таникли пардозгир бўёқчи уста бўлиб, ўғлининг ўқимишли, маърифатли инсон бўлиб етишмоғи учун кўлидан келганча ғамхўрлик қилган. Ёш Убайдуллахўжа дастлаб рус-тузем мактабида таълим олади. У болалигиданоқ билимга ўта чанқоқлигини, қобилиятини намоён этган. 1898 йили 13 ёшли ўспирин Тошкентда ўтказилган мусулмон болалари ўртасида рус тилини ўзлаштириш бўйича махсус комиссия синовидан муваффақиятли ўтади ва танловнинг энг ёш иштирокчиси сифатида гувоҳнома олишга муваффақ бўлади². Ҳамма нарсага қизиқувчан Убайдуллахўжа ўсмирлик давридаёқ талайгина бадий китобларни мутоала қилади. Ўша даврда турк-татар тилида чиққан газета ва журналлар билан мунтазам танишиб борган. Айниқса, Исмоилбек Ғаспрати раҳномалигида Қримда нашр қилинган ва Туркистон ўлкасида кенг тарқалган “Таржумон” газетаси тарғиб қилган маърифатпарварлик ғоялари унда катта қизиқиш уйғотган. Убайдуллахўжа ўша пайтлардаёқ босма сўзнинг куч-қудратини, унинг инсон маънавий камолотидаги беқиёс аҳамиятини тушуниб етган эди. Ана шу тушунча уни кейинчалик матбуот соҳасига бошлаб келди. Архив ҳужжатларидан аён бўлишича³, Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев 1897 йилда Тошкентдаги рус-тузем ўқув юртини тугатгач, Тошкентдаги суд идораларидан бирида таржимон бўлиб ишлай бошлайди. Хизмат давомида ундаги ҳуқуқшуносликка бўлган ҳавас кучаяди. Кўп ўтмай, унинг таржимонлик хизматидан фойдаланаётган судьяни Саратов шаҳрига ишга кўчиришади. Ўзи билан бирга у Убайдуллахўжани ҳам олиб кетади. Бу ерда у ҳуқуқшунослик бўйича таълим олишга муваффақ бўлади. Хусусий ҳимоячи гувоҳномасини олган Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев аввалига Саратов округ судида, 1913 йилдан эътиборан Тошкент округ судида ҳимоячи бўлиб

¹ ЎзМДА. ТФ-461. 1-рўйхат, 1795-иш, 33-варак.

² Туркистон вилоятининг gazetи. 1898, 30 май.

³ ЎзМДА. ТФ-17. 1-рўйхат, 17654 иш, 77-варак.

фаолият кўрсата бошлайди. Юксак савияли ҳуқуқшунос сифатида ҳамюртлари орасида тезда катта шуҳрат қозонади.

1914 йили Убайдуллахўжа учун ҳаёт йўлининг бурилиш даври деб айтиш мумкин. Бу пайтда у 29 ёшга тўлган эди. Худди мана шу палладан бошлаб ёш ҳуқуқшунос ноширлик ва журналистик фаолият билан ҳам шуғуллана бошлайди. Унинг бу борадаги қобилияти ўзи ташкил этган “Садои Туркистон” газетасида тўла намоён бўлади.

У.Асадуллахўжаев матбуотга Туркистон ўлкасида миллий уйғониш ҳаракати ўзига кенг йўл оча бошлаган, тараққийпарвар ўзбек зиёлилари халқни саводли, маърифатли қилиш учун жонбозлик кўрсатаётган шиддатли бир даврда кириб келди. Дунёқараши замонасининг илғор ғоялари, шу жумладан машхур Исмоилбек Гаспралининг маърифатпарварлик ғоялари таъсирида шаклланган Убайдуллахўжа ҳам мана шу миллий уйғониш ҳаракатида фаол қатнашиб, унинг етакчи раҳнамоларидан бири сифатида танилди.

Россияда подшоҳлик тузумига барҳам берган 1917 йил февраль инқилобидан сўнг Туркистонда миллий озодлик ҳаракати авж олди. Ўз миллатининг ҳур, озод ва мустақил яшашини ҳамиша орзу қилган Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев мустамлакачиларга қарши курашнинг олдинги сафларидан ўрин эгаллаб, 1917 йил ноябрида Туркистон тарихида илк бор ташкил топган халқчил ҳокимият Туркистон Миллат Мажлисини юзага чиқаришда фаол иштирок этди ва ушбу мажлис қарорига мувофиқ тузилган Туркистон Мухторият ҳукумати таркибига киритилди. Большевиклар қурол кучи билан ағдариб ташлаган бу ҳукуматда Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев Милиция ва Хавфсизлик Вазири лавозимида тайинланди. Халқимизнинг таниқли фарзанди, миллатпарвар, истиқлолчи Убайдуллахўжа Асадуллахўжаевнинг Шўролар давридаги қисмати фожиа кечди. Бу фикрнинг далили учун Ўзбекистон Халқ шоири Шукуруллонинг “Кафансиз кўмилганлар” хотира романидан қуйидаги парчани келтирайлик:

“Холамнинг ўғли Убайдулла Хўжаев миллат учун ниҳоятда жон куйдирган сиймо эди. 1927-28 йилларда сиёсий айб билан қамалиб, 1936 йилда қамокдан қайтади. Убайдулла акамда на бола-чақа, на бисот баҳам, на тайинли уй-жой бор эди. Қамокдан қайтгач, синглизиникида турди. Бор бисоти китоб эди. 1937 йилда яна камалди, шу кетганича бедарак йўқолиб кетди”¹.

Публицист Иброҳим Ғафуров таъкидлаганидек, Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев аслида ўз халқининг миллий манфаатларини ҳимоя қилгани учун “мустамлакачиликка қарши курашгани учун, маҳв этилди”².

Убайдуллахўжа Асадуллахўжаевнинг ижтимоий фаолиятида матбуот билан боғлиқ хизмати алоҳида аҳамиятга моликдир.

Газета воситаси билан она юрти Туркистоннинг маънавий-маърифий юксалишига кўмаклашишдек олижаноб ниятда у 1913 йилнинг 21 декабрида Сирдарё вилоятининг ҳарбий губернаторидан Тошкентда “Садои Туркистон” исмида хусусий газета чиқариш учун 37882 рақамли рухсатнома олишга эришади³.

Маълумотлардан кўрсатишича⁴, У.Асадуллахўжаев газетани дарҳол чиқаришни кўзлаган, аммо таҳририят жамоасини тузиш, дурустроқ босмахона топиш ишининг чўзилиб кетиши бунга монелик қилади. У газетани Туркистон генерал-губернатори иш юритиш бўлимига қарашли босмахонада нашр қилишга эришиш учун кўп ҳаракат қилди. Мазкур босмахона ўша даврда Тошкентдаги техник жиҳатдан яхши жиҳозланган, малакали матбаачилари бор йирик полиграфия корхонаси ҳисобланар, бу эса чиқарилажак газетанинг сифатли нашр қилиш имкониятини берарди. Босмахона мудирини билан газетани чоп қилиш ҳақидаги олиб борилган музокаралар натижасиз тугайди. Шунга қарамай, У.Асадуллахўжаев рухсат олиш учун бевосита генерал-губернатор иш юритиш бўлими бошлиғига ёзма ариза билан мурожаат этади.

¹ Шукрулло. Кафансиз кўмилганлар. -Т.: Чўлпон, 1991. –Б.132.

² Ғафуров И. Миллий хаёллар ва Садои Туркистон. ЎзАС, 1994, 11 март.

³ ЎзМДА. ТФ.461, 1-ёзув, 1910 иш, 64-варақ.

⁴ ЎзМДА. ТФ-461, 1-ёзув, 9475 иш, 15-варақ.

Бироқ ижозат олишга муваффақ бўла олмайди. Ниҳоят 1914 йилнинг 4 апрел куни Тошкентдаги В.М.Ильин босмахонасида “Садои Туркистон” газетасининг I-сони босилиб чиқади.¹ Мазкур газета юзага келган пайтда бутун Туркистон ўлкасида ўзбек тилида бор йўғи иккита даврий нашр Туркистондаги чор маъмуриятига қарашли “Туркистон вилоятининг газети” ва Самарқанд шаҳрида Маҳмудхўжа Беҳбудий томонидан нашр қилинаётган “Ойна” журнали мавжуд эди. “Садои Туркистон” газетасининг чиқарилиши ўлка ижтимоий ҳаётида муҳим воқеа бўлиб, Туркистонда ўша кезларда чиқиб турган барча газета ва журналлар ўз ўқувчиларини бу воқеадан хабардор қилганлар. Бу газетанинг чиқа бошлагани ҳақидаги хабар Оренбургда нашр қилинаётган “Шўро” журналида ҳам босилган².

Миллат ва матбуот фидойиси Маҳмудхўжа Беҳбудий нашр қилинаётган “Садои Туркистон”нинг чиқарилишига бағишлаб “Ойна” журналида чоп эттирган қутловида қувончини ичига сиғдиролмай “Бор бўлсин миллат! Яшасин, тараққийпарвар ёшлар, фидокор тужжору муҳаррирлар! Обод бўлсин Ватан!” дея хитоб қилган эди. У Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев ташаббусини қизгин олқишлаб, “Садои Туркистон” газетаси ижодий жамоасига ўзининг самимий тилаklarини изҳор этади.³

“Садои Туркистон” газетасининг биринчи сонидан муҳаррир У.Асадуллахўжаев газетанинг мақсад ва маслагини баён этиб рус ва ўзбек тилларида ёзилган мақоласи билан қатнашган. Рус тилида чоп этилган ҳажман кичик мақолада “Садои Туркистон”ни чиқаришдан кўзланган мақсад умумий тарзда ифодаланган бўлса, “Убайдулла” имзоси билан босилган иккинчи мақолада бу масала хусусида батафсил фикр юритилади. Муаллиф ўлкадаги маҳаллий аҳоли олдида кўндаланг турган ижтимоий муаммоларни ҳал қилиш

¹ Бу босмахона 1888 йилда Тошкентда Василий Мефодович Ильин томонидан ташкил қилинган ўз даврининг йирик полиграфия корхоналаридан бири бўлган. Унда А.Авлонийнинг «Адабиёт ёхуд миллий шеърлар» /1909/ «Биринчи муаллим» /1912/, «Гулистон ёхуд ахлоқ» /1913/, «Иккинчи муаллим» /1915/, Мунаввар қорининг «Адиби аввал» (1914) китоблари, шунингдек, У.Асадуллахўжаевнинг ташаббуси билан «Қуръон» шу босмахонада чоп этилган.

² Шўро, 1914 йил, 5 май.

³ Ойна 1914 йил, 25-сон.

воситалари хусусида аниқ тасаввурга эга бўлган. У бунёд этилган газета миллатни забунликдан қутқариш мақсадига хизмат қилажагини асослаб, ёзади: "...биз Туркистонликлар на замонга қараб ҳаракат қилурмиз, на дин ва шариатимизга суянурмиз, на тарихимиздан ибрат олурмиз... Бизим шул қадар ғафлат ва жаҳолатимизни кўра туриб янада сабр ва қаноат ила сукут этмай муқаддас ватанамиз ва меҳрибон онамиз бўлгон Туркистонга кўп оғир келди.

Шул сабабли ул ўзининг дилдан чиққан ҳазин "садоси" ила ўз авлодларининг сўйлаган сўзу чиқорган садоларининг таржимони бўладурлар... Олия муқаддас онамиз бўлгон ватанга шояд ожизона бир хизмат бўлса деб биз ҳам зиммамизга "Ватан таржумони" киби оғир бир юкни юкламакка жасорат этдик"¹.

Мақола мазмунидан Убайдуллахўжа "Садои Туркистон" газетасининг мақсад ва маслагини белгилашда Исмоилбек Гаспирли томонидан 1883 йилда Қримда чиқарилган ва Туркистонда ҳам кенг тарқалган машҳур "Таржумон" илгари сурган маърифатпарварлик ғояларидан илҳомланганлигини яққол пайқаш мумкин. Дарвоқе, мақолада "таржумон" сўзининг ишлатилиши ҳам бежиз эмасдир.

Бош муҳаррир "Садои Туркистон"нинг маърифий нашр сифатида давом этажагини аңглатиб "жаридамизда ҳозирда энг зарур бўлгон маиший, фанний, иқтисодий ва тарихий сўзларни сўйлаб, сиёсий сўзлардан мумкин қадар сақланмоғи табиийдур" деб ёзади² ва газетанинг шу йўналишдан ташқари чиқмаслигини таъкидлайди. Ўз-ўзидан равшанки, мустамлакачилик шароитида ҳарбий цензура назоратида фаолият кўрсатган "Садои Туркистон"нинг сиёсий масалалар хусусида баҳс юритиш имкониятлари жуда чекланган эди. Шу муносабат билан газетада босилган "Вазифамиз нимадур" сарлавҳали мақола эътиборга лойиқ. "Садои Туркистон" ўз саҳифаларида жаҳон афкор оммасининг диққат марказида бўлган биринчи жаҳон уруши

¹ Садои Туркистон, 1914 йил, 4 апрель.

² Садои Туркистон, 1914 йил, 4 апрель.

воқеалари хусусида мухтасар телеграф хабарларини босиш билан кифояланаётганини тушунтириб: “Туркистонда ҳафтада бир марта чиқадиган мусулмон жаридасининг вазифаси ўзининг саҳифаларини миллат учун аҳамияти бўлмагон ва халқнинг савияси кўтармаган хабарлардан сақламоқ, ҳар нарсдан олдда миллатни мақсад тутиб шуни кўрмак, шуни тушинмакдур. “Садои Туркистон” шунга ўхшаш миллий жариди бўлғони учун миллий масалалардан ошиқ қолгон сатрларнигина муҳораба рукнига бағишламакдадур”¹ дея ёзган эди. Афтидан, газетхонлар саволларига жавобан ёзилган бу мақоладан “Садои Туркистон” бош муҳаррир белгилаган йўналишга изчил амал қилганини пайқаш қийин эмас.

Ношир ва бош муҳаррир У.Асадуллаҳўжаев олдида турган энг мураккаб вазифа бу газетани белгиланган маслак асосида рўёбга чиқаришга қодир бўлган қалам соҳибларини топиш эди. У бунга муваффақ бўла олди. Абдулла Авлоний, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Абдурауф Музаффарзода каби маърифатпарварлар унга кўмакка келиб “Садои Туркистон” идорасида ишлай бошлашди. Уларнинг ҳар бири газетачилик соҳасида муайян тажрибага эга бўлган, матбуотнинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни ва аҳамиятини теран фаҳмловчи қаламкашлар эди.

Чунончи, М.Абдурашидхонов 1906 йилда “Хуршид” номли газетани ташкил этган ва унинг фаолиятига етакчилик қилган. А.Авлоний эса 1907 йилда “Шухрат” газетасига асос солган эди. “Садои Туркистон” газетаси ижодий жамоасининг ўзагини XX аср бошидаги ўзбек маърифатпарвар адабиёти ва публицисткисининг яловбардорлари бўлган мана шу сиймолар ташкил этган эди. У.Асадуллаҳўжаев бош муҳаррир сифатида улардан ўринли фойдалана олди. “Садои Туркистон” тарихига оид мавжуд манбаларда мазкур газетада доимий ҳамкорлик қилган муаллифларнинг номлари кўрсатилган бўлса-да, аммо таҳририят жамоасининг ўзагини ташкил этган, бош муҳаррир

¹ Садои Туркистон, 1914 йил, 6 май.

У.Асадуллахўжаевга мададкор бўлган қаламкашлар тўғрисида маълумот учрамайди. Газета тарихига оид янги материалларни ўрганиш асосида қуйидагиларни аниқлашга муваффақ бўлдик. 1914 йилда Туркистон сафари чоғида Тошкентда бўлган ва “Садои Туркистон” идорасига ташриф буюрган татар сайёҳи ва журналисти Иброҳим Тоҳирий Оренбургда нашр қилинган татарча “Шўро” журналида “Садои Туркистон” тўғрисида мақола эълон қилиб, унда мазкур газета идорасида Абдурауф Музаффаров ва Мунаввар қори Абдурашидхоновлар жонбозлик кўрсатиб ишлаётганликларини қайд этган¹. 1914 йил сентябрь ойида мустамлакачи амалдорлар ташаббуси билан “Садои Туркистон” газетаси устидан қўзғатилган жиноий иш материаллари орасида М.Абдурашидхоновнинг судга гувоҳ сифатида чақирилганлиги ва унинг судга кўрсатма берганлигини тасдиқловчи ҳужжат сақланиб қолган. Суд баённомасига илова қилинган ушбу ҳужжатда М.Абдурашидхонов “Садои Туркистон” газетаси идорасидаги фаолияти хусусида қуйидагиларни айтган: “Мен “Садои Туркистон” газетасида адабий ходим бўлиб ишлайман, вазифам газета учун мақолалар ёзиш билан бирга унда чоп қилинадиган хабар ва мақолаларни таҳрир қилишдир”².

М.Абдурашидхоновнинг ижтимоий фаолиятини доимий равишда зимдан кузатиб борган Россия оҳранкасининг Туркистон бўлими ўлка бош губернатори номига йўллаган билдиришномаларида Мунаввар қорини “Садои Туркистон” газетасининг асосий маънавий устунларидан бири деб кўрсатган. Тошкент район қўриқлов бўлимининг 1916 йил 19 ноябрда Сирдарё ҳарбий губернатори номига йўллаган махфий билдиришномасида шундай дейилади: “1914 йилда Мунаввар қори “Садои Туркистон” газетасининг муҳаррири, хусусий ҳимоячи Убайдулла Хўжаевнинг асосий ёрдамчиси бўлган”³. Айтилганларидан маълум бўладики, Мунаввар қори

¹ Шўро, 1914 йил, 30 октябр.

² ЎзМДА. ТФ – 128. 1-рўйхат, 1795 иш, 13-варақ.

³ ЎзМДА. ТФ-461, 1-ёзув, 17654 – иш, 77-80 варақлар

Абдурашидхонов “Садои Туркистон” газетаси идорасида катта мавқега эга бўлган, уни чиқаришда бош муҳаррир У.Асадуллахўжаевга фаол кўмаклашган. У.Асадуллахўжаев Мунаввар қорини фақат маслакдош, миллатпарвар инсон сифатидагина эмас, балки газетачилик ишидан яхши хабардор, тажрибали мақоланавис бўлганлиги учун ҳам юксак кадрлаган. Бу пайтларда Мунаввар қори ўлкадаги тараққийпарвар зиёлилар, айниқса ёшлар орасида миллатпарвар, маърифатпарвар арбоб сифатида катта шухрат топган. У ўлка маҳаллий тараққийпарварлар жамоатчилигига 1906 йили Тошкентда нашр қилинган “Хуршид” исмли ўзбек миллий газетасининг асосчиси ва бош муҳаррири, ўлкадаги миллий таълим тизимини ислоҳ қилишга, халқни илм - маърифат зиёсидан баҳраманд бўлишга ундовчи жанговар мақолаларнинг муаллифи, ўқувчи ёшларни дунёвий илмлардан хабардор этувчи усули жадин мактабларининг изчил тарғиботчиси сифатида яхши таниш эди. У она юрти Туркистонни мунаввар қилиш ғояларини фақат матбуот саҳифаларидагина эмас, балки йиғинларда, ёш зиёлилар билан учрашувларда ҳам кенг ташвиқ қилган¹. Мунаввар қори 1914 йил кўкламида Фарғона водийсига сафарга чиқиб, у ердаги усули жадин мактабларида ўқитиш ишларининг аҳволи билан танишади, мактабдорлар билан ўз тажрибасини ўртоқлашади. “Садои Туркистон” газетаси муаллифларидан бири Нуширавон Ёвушев ушбу газетада босилган “Сайёҳат парчалари” очеркида Мунаввар қорининг Наманган зиёлилари билан учрашувини куйидагича тасвирлаган: “Мунаввар қори афанди билан учрашмоқ маним учун кўп яхши ўлди. Шунинг орқасида Наманган зиёлилари билан кўрушиб, онлар билан танишдум. Мунаввар қорини Наманган ёшлари комил ҳурматда кўтариб қарши олдилар. Мунаввар афанди зиёлиларга хитобан: “Сизларга охирги сўзим шул: мактабларнинг тараққий ва ривожига чолушингиз... Бизнинг истиқболимиз шул мактаб масаласи билан боғлуқдир. Ҳозирда биз учун лозим ўлгон

¹ Қаранг: Сирожиддин Аҳмад. Мунаввар этди оламини. // Театр. 2007, 1-сон. – Б.24, 27.

энг яхши нарса: Мактаб! Мактаб! Мактаб!” деб оташ аравага минуб Хўқанд тарафга сафар қилди”¹. Мунаввар қори Абдурашидхонов “Тараққий”да бошлаган илғор ғояларини “Садои Туркистон” саҳифаларида давом эттиради. Профессор Бойбўта Дўстқораев баҳолаганидек: Мунаввар қори Абдурашидхонов сингари маърифатпарварлар маҳаллий аҳоли ўртасида илдиз отган катта бир иллат-жаҳолат учун курашдилар. “Жаҳолат бу бирор нарсани билмаслик, жаҳли мураккаб эса билмаган нарсасини жаҳолати туфайли англамаслик, яъни икки карра жаҳолатдир”². Бу ғоя Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг мусулмон мактабларидаги ўқитиш тизимини кескин танқид қилишига олиб келди. Ҳаётга, замонга мос, фанлар, жумладан ҳисоб, жуғрофия, тарих, ислом тарихи ўқитилишини тарғиб этди. Яна эътиборли жиҳати ўқитувчиларга замонавий педагогик услубларни эгаллаш зарурлигини ўқтирди. “Бу фикрлар ўша пайтда дин аҳллари, уламоларнинг жамиятда мавқелари катта бўлиб турган замонда дадил ўртага ташланиши, жасорат эди”, деб ёзади Б.Дўстқораев. Ҳақиқатан ҳам, жадиждлар ҳам чоризмга, ҳам маҳаллий уламоларга қарши курашдилар. Тараққиётни – эскилик сарқитларидан холи, замон билан ҳамнафас, хур фикрлиликда деб билдилар.

Архив материаллари Мунаввар қорининг “Садои Туркистон” газетаси чиқишдан тўхтагандан сўнг ҳам У.Асадуллахўжаев билан биргаликда фаол ижтимоий фаолият олиб борганлигини тасдиқлайди. Уларнинг ҳар иккиси биринчи жаҳон уруши даврида чор ҳукумати томонидан фронт орқасида ишлаш учун Туркистондан сафарбар қилинган маҳаллий миллат фарзандларининг оғир қисматини енгиллатиш, ҳукуматнинг туркистонликларни мардикорлик ишига жалб қилиш ҳақидаги қарорини бекор қилиш учун жиддий ҳаракат бошлайдилар. Бу даврда уларнинг диққат марказида “Садои Туркистон” фаолиятини тиклаш, бунинг учун зарур маблағни топиш масалалари ҳам турар эди³.

¹ Садои Туркистон, 1914, 20 сентябр.

² Дўстқораев Б. Тараққий бошлаб берган йўл. Хуррият, 2006, 28 июн.

³ Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1-том. -Т.: Шарқ, 2000.

Архив ҳужжатларидан маълум бўлишича, 1916 йилнинг 31 октябрида тошкентлик савдогар Орифжон Муллабоевнинг уйида ўлка ҳаётига доир масалаларни муҳокама қилмоқ мақсадида махсус хусусий кенгаш чақирилиб, унда 30 киши, жумладан У.Асадуллахўжаев ва М.Абдурашидхоновлар ҳам иштирок этганлар. Кенгашда “Садои Туркистон” газетасини тиклаш масаласи ҳам кўрилган. Газетани Андижонда рус тилида нашр қилинаётган “Туркестанский голос” рўзномасининг ношири А.А.Чайкин томонидан тузилган “Туркистон ноширчилик жамияти” қошида чиқариш назарда тутилган бўлиб кенгаш қатнашчилари ана шу жамиятга пайчи бўлиб киришга розилик билдирганлар ва 500 сўм миқдорида дастлабки бадални беришга қарор қилганлар¹. Бу даврда У.Асадуллахўжаев ва М.Абдурашидхоновларнинг ҳар бир қадамини зимдан кузатиб борган Тошкент район кўриқлов бўлими бошлиғи Пригар ўз айғоқчилари томонидан тўпланган маълумотларга асосланиб 1917 йил 9 январда Сирдарё ҳарбий генерал-губернаторини “Садои Туркистон” нинг тикланмоғидан дарҳол хабардор этган: 1916 йил 26 декабрь куни Хўжаев /Убайдулла Асадуллахўжаев/ сарт тилида “Садои Туркистон” исмли янги газетани чиқармоқ мақсадида Тошкентдан Андижон шаҳрига жўнаб кетди. Бу газета икки йил мукаддам Тошкентда нашр қилинган. Газетага ўша Хўжаевнинг ўзи муҳаррирлик қилган. Шу йилнинг январидан газета яна нашр қилина бошлайди. Ҳозирча у ҳафтада уч марта, кейин ҳар куни чиқади. Бу сафар газета Тошкентда эмас, Андижонда босилади. Газета “Туркестанский голос” газетаси таҳририяти қошида шу газетанинг муҳаррири-ношири Анатолий Афанасьевич Чайкин раҳнамолигида чиқарилади... “Садои Туркистон” га Тошкент янги усул мактабининг таниқли ўқитувчиси Мунаввар қори Абдурашидхонов ҳақиқий муҳаррир бўлади. Газетанинг дастлабки икки сони бевосита Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг раҳбарлигида чиқарилади. Сўнгра у яна Тошкентга қайтади ва у

¹ ЎзМДА. ТФ-17, 4963-иш, 1-рўйхат, 77-варак.

ерда “Садои Туркистон” га мақолалар юбориб туради. Бундан ташқари, газетада Давлат думасининг мусулмонлар фракциясига мансуб бир нечта таниқли депутатлар ва маҳаллий журналистлар ҳамкорлик қилишга ваъда берганлар. Буларнинг мақолалари сарт тилига таржима қилиниб, тикланган газетада босилади¹. Чор айғоқчилари “Садои Туркистон” фаолиятини Андижонда тиклаш учун олиб борилаётган амалий тайёргарлик ишларидан жуда яхши хабардор эканликларини англатувчи мазкур парча тикланажак газетада Мунаввар қори Абдурашидхонов қандай ўрин тутиши ҳақида тасаввур беради. Бироқ “Садои Туркистон” ни Андижонда тиклаш режаси амалга ошмайди. Фарғона вилоят харбий губернатори газетани Андижонда чиқаришга рухсат этмайди. Бу ҳақда М.Муҳаммаджонов ҳам қайд қилган².

Россияда подшолик тузумига барҳам берган февраль инқилоби Туркистондаги ижтимоий ҳаётга ҳам таъсир кўрсатади. Ўлкада қатор янги миллий газеталар вужудга келади. Уларни ташкил қилиш ва чиқариш ишига тараққийпарвар миллий зиёлилар, жумладан, Мунаввар қори Абдурашидхонов ҳам бош-қош бўлган. У 1917 йил март ойида ўз фаолиятига “Мусовот/тенглик/ хуррият, адолат” шиорини асос қилиб олган “Нажот” газетасини ташкил этди. “Шўрои ислом”/1917-май/, “Кенгаш”/1917-июнь/ газеталарида моқоланавис сифатида фаол қатнашди, “Кенгаш” газетасида Аҳмад Закий Валидийдан кейин муҳаррир бўлиб ҳам ишлади. У Туркистоннинг тараққий топган, хур ва мустақил мамлакат бўлишини орзу қилган эди. Умрини шу эзгу мақсадга бағишлаган миллат фидойиси Мунаввар қори Абдурашидхонов ўзбек матбуоти тарихида муносиб ўрин эгаллайди.

Етакчи ходимларидан бўлган Абдурауф Музаффаровнинг ҳам “Садои Туркистон” газетасига меҳнати кўп сингган. Юқорида зикр этилган суд ишида у айбланувчи сифатида иштирок этган. Тергов варақасида у “Садои Туркистон” газетасининг ходими деб кўрсатилади. Суд жараёнига оид ҳужжатларда унинг ёши, оилавий

¹ ЎзМДА. ТФ-17, 4963-иш, 1-рўйхат, 74-варақ.

² Оллворт Э. Жадиқлар ҳақида яширилган ҳикоялар. ЎзАС, 1992, 11 сентябрь.

аҳволи, туғилган жойи, ижтимоий келиб чиқиши, миллати, диний эътиқодига доир маълумотлар ёзилган. Аён бўлишича, Абдурауф Музаффаров 1889 йилда Россиянинг собиқ Симбирск губернасидаги Синчилевск уезди, Старо -Тимошкино қишлоғида туғилган. Миллати – татар. Отаси деҳқон бўлган. Такдир тақозосига кўра, у 1914 йилнинг бошларида Туркистонга келиб қолган¹. У “Садои Туркистон” тахририятига ишга келган пайтда эндигина 25 баҳорни қаршилаган навқирон йигит эди. Судья номига ёзган тушунтириш хатида у ўзбек тилини ҳали пухта эгалламаганини, уни мукаммал ўрганиш учун бетиним ишлаётганини қайд этган. Абдурауф Музаффаров газетачилик ишларини ҳам тез орада яхши ўзлаштириб олади ва масъул котиб вазифасини адо этади. Судда гувоҳлик берган шахслар Абдурауф Музаффаров “тахририят котиби” деб таъкидланганлари бунини тасдиқлайди. А.Музаффаров тахририят котиби зиммасидаги машаққатли юмушлар билан ўралашиб қолмай, сермахсул ижодий фаолият билан ҳам шуғулланган. “Садои Туркистон” саҳифаларида унинг қаламига мансуб 40 дан ортиқ мақола мавжуд. Газетанинг қарийб ҳар бир сонидида “Рауф Музаффарзода”, “А.Музаффаров” имзолари билан мақолалари чоп этилган. Улар муаллифнинг ўткир зеҳнли, билимдон, муаммоларни теран фаҳмловчи, эътиқоди кучли публицист бўлганлигидан далолат беради.

А.Музаффаров “Садои Туркистон” тўхтагандан сўнг ҳам мақоланавислик фаолиятини давом эттирган. Чунончи, Мунаввар қори муҳаррирлигида нашр қилинган “Нажот” газетасида ҳамкорлик қилган.

Бош муҳаррир Убайдуллаҳўжа Асадуллаҳўжаев газета теварагига ана шундай сиймоларни жалб этибгина қолмай, улар фаолиятига кенг йўл очиб берди. Ўзи ҳам тахририят ишини ташкил қилиш ва бошқариш билан бирга газетада турли мавзуларда чиқишлар қилиб мақоланавис сифатида танилиб борган. Унинг мақолалари аксарият ҳолларда “Убайдулла” имзоси билан чоп

¹ ЎзМДА. ТФ-132, 1-иш, 20-варақ.

этилган. Шу ўринда У.Асадуллахўжаевнинг газетадаги ижодий иштироки хусусида ўзбек матбуоти тарихининг илк тадқиқотчиларидан бўлган Зиё Саиднинг бир фикрига муносабат билдириб ўтиш жоиздир. “Бу киши, – деб ёзган эди у,– мусулмонча ёзиш-ўқишни билмайди. Шунинг учун бош мақолани Мунаввар қори ва А.Музаффаров деган бир татар ёзиб берар эди”¹. Ихтиёримиздаги маълумотлар бу даъвонинг ҳақиқатдан йироқ эканлигидан, У.Асадуллахўжаев рус тили билан бирга ўзбек тилини ҳам мукамал билганлигидан далолат беради. Чунончи, Чор оҳранкасининг Туркистон бўлими бошлиғи томонидан 1916 йил ноябрида Туркистон Генерал-губернатори номига йўлланган билдиришномада: У.Асадуллахўжаевнинг рус-тузем мактабини тугатиб, Тошкентдаги биринчи суд идорасида таржимон бўлиб ишлагани қайд этилган. Шоир Шукурулло “Тирик руҳлар” хотира романида тоғаси Убайдуллахўжа русчадан ўзбекчага бадий асарларни таржима қилганига доир мисоллар келтирган. Мана шу фактларнинг ўзиёқ Зиё Саиднинг фикри ҳақиқатга мос келмаслигини кўрсатади. Муҳаррирнинг жонбозлиги туфайли “Садои Туркистон” га четдан доимий ёзиб турувчи қалам аҳллариининг сафи кун сайин кенгая борди. Зиё Саид “...бу газета ўз атрофига кўп кишини жалб қилди. Ўлкадан мухбирлар етиштирди”² - деб ҳақ гапни ёзган эди. Газетада доимий ҳамкорлик қилган Тўлаган Хўжамиёров /Тавалло/, Саидносир Миржалилов, Ҳамза Ҳакимзода, Холид Сайид, Абдулҳамид Сулаймон /Чўлпон/, Мирмуҳсин Шермуҳаммедов, Абдулла Қодирий, Мўминжон Муҳаммаджонов /Чаён/, Абдулла Эрғозиев, Нўширавон Ёвушев, Сиддиқий, Лутфулло Олимий, Мулла Саид Аҳмад Васлий, Фузаил Жонбоев, Бадриддин Аъламий, Ҳожи Муин, Иброҳим Даврон, Шокиржон Раҳимий ва даврнинг бошқа ўнлаб илғор зиёлилари “Садои Туркистон”нинг мазмун-мундарижа жиҳатидан бой бўлишига зиммасидаги ижтимоий вазифаларни муваффақиятли адо этишга муносиб ҳисса қўшдилар. Улар кўмагида газета таҳрир

¹ Зиё Саид. Ўзбек вақтли матбуоти тарихига оид материаллар. –Т.: Ўздавнашр. 1927. –Б.44.

² Зиё Саид. Ўзбек вақтли матбуоти тарихига оид материаллар. –Т.: Ўздавнашр. 1927. –Б.44.

хайъати “Садои Туркистон” ни чинакам миллий, маърифий нашрга айлантира олди. Айни пайтда газета барча мухлислар учун муҳим ижтимоий тарбия мактаби хизматини ўтади. Газета идораси миллий матбуотни “миллатнинг умумдарсхонаси” дея таъриф қилган эди. Газета ўз муаллифларини “миллат фойдасини кўзлаб” қалам суришга ўргатди. Бу талаб газета таҳририяти иш принципининг, шунингдек ҳамкорлик қилган муаллифлар фаолиятининг, қатъий риоя қилиниши лозим бўлган энг асосий шарт эди. Идора (таҳририят) номидан босилган мақолаларда, “Идорадан мактублар” рукни остидаги мухлисларга берилган жавобларда “Садои Туркистон” “миллат фойдасига наф келтирувчи нарсаларнигина дарж этадур” деган талабнинг муттасил таъкидланганлиги бу фикрни тўла тасдиқлайди. Чўлпон, Абдулла Қодирий сингари миллий маданиятимизнинг ёрқин намоёндалари қалам воситаси билан Ватан, миллат учун фидоий хизмат қилиш сабоғини дастлаб “Садои Туркистон” газетасида олдилар. Бу мактабдан келгусида она-юрт озодлиги, мустақиллиги учун жон фидо қилган талайгина миллатпарвар, ватанпарвар курашчилар етишиб чиқдики, бу “Садои Туркистон”нинг катта тарихий хизматидир.

§ 1.2. Газетанинг йўналиши, иқтисодий аҳволи ва таъқиб этилиш сабаблари

Маълумки, газета жамият ҳаётининг ижтимоий-сиёсий, маънавий жиҳатларинигина эмас, балки иқтисодий муносабатлар соҳасини ҳам акс эттирувчи воситадир. Айни пайтда, ўзи ҳам моддий маҳсулот товардир. Шу маънода газета бизнес билан алоқадордир. Фаолияти хўжалик юритишнинг эркин тадбиркорлик тизими шароитида кечган “Садои Туркистон” газетасининг иқтисодий аҳволи шу нуқтаи назардан таҳлил қилинса, деярли барча миллий газеталар сингари унинг ҳам моддий жиҳатдан катта қийинчиликларга дуч келгани кўринади.

Газета фаолиятига бевосита даҳлдор бўлган бу масала устида унинг ношири ва бош муҳаррири, таҳририятнинг барча аъзолари

доимий бош қотиришган. “Садои Туркистон” ҳаражатининг асосий қисмини уни сотишдан тушган маблағ ташкил этган. Шу боис таҳририят газета ададини муттасил ошира бориш ва даврийлигини кўпайтиришдан манфаатдор бўлган. Бош муҳаррир У.Асадуллаҳўжаев газетанинг биринчи сонидан чоп этилган дастурий мақоласида: “Жаридамизни ҳозирча ҳафтада икки мартаба, кейинроқ мухлисларимизнинг моддий ва маънавий мададига суяниб ҳар кун чиқариш ниятидамиз”¹ деб ёзган эди. Газета, асосан, муштарийларга обуна ва чакана савдо йўли билан тарқалган. Унинг йиллик обуна баҳоси 4 сўм, ярим йилга 2 сўм, 3 ойга 50 тийин миқдорда белгиланган эди. Чакана савдода газетанинг ҳар бир сони 5 тийиндан сотилган. Таҳририят номидан газетада босилган айрим мақолаларда “Садои Туркистон”нинг ҳар бир сони ўртача минг нусхада босилгани қайд этилган. Манбаларнинг кўрсатишича XX аср бошларида Туркистонда 7.464100 киши яшаганлиги қайд этилган². Убайдулла Асадуллаҳўжаев ўзининг “Мақсад ва маслак”³ мақоласида: Туркистоннинг 6-7 миллион аҳолиси дарду аламларини шу биргина газета саҳифаларига сиғдира олармикан, деб қайғуради. Бу рақам ўз даври учун ҳар қалай анча юқори кўрсаткич бўлса-да, ўлкадаги бутун нашриётчилик иши соҳасидаги барча муносабатлар ўзгарувчан эркин, бозор нархлари шаклида бўлганини ҳисобга олсак, минг ададнинг сотилишидан тушадиган маблағ газета ҳаражатларини қоплаш учун асло кифоя қилмаган. Таҳририят қоғоз, босмаҳона ва почта хизмати учун катта миқдорда пул тўлашга мажбур бўлган. Чунончи, идорага четдан келадиган ҳар бир мактуб учун почта маҳкамасига 10 тийиндан тўланган. Хуллас, газета дастлабки кунлариданоқ ўз ноширига катта миқдорда молиявий зарар келтира бошлади. Татар сайёҳи ва журналисти Иброҳим Тоҳирий бу тўғрида шундай маълумот келтиради: “Садои Туркистон” газетаси ёлғуз мухтарам юрист Убайдулла афанди

¹ Садои Туркистон, 1914 йил, 4 апрель.

² Ўзбекистоннинг янги тарихи, 1 том. -Т.: Шарқ, 2000.

³ Садои Туркистон, 1914 йил, 4 апрель.

Хўжаев жанобларининг ҳимматигагина боғлиқдир. Газетанинг ҳар бир нўмиринда 30-40 сўм зарар кўриб боратурган мухтарам юрист миллатпарвар Убайдулла афанди бир эл ҳомийсига эга бўлса гўзал эрур эди”¹. “Ҳурматлу вакил ва муштарийларимизга мурожаатимиз” сарлавҳали мақолада таҳририят “Садои Туркистон” нинг моддий аҳволини кўйидагича баён қилади: “Садои Туркистон” янги чиққан замонларида вакилларимиз тарафидан йиғилган обуна пуллари ила чиқарилса ҳам, уч ойдан бери фақат мудирининг ҳиммат ва ғайрати соясиндагина давом этмакдадур. Газета ўзининг соҳибига тахмин қила олмаслик зиён кетурди. Икки-уч ойдан буён мудирнинг ҳиммати ила идоранинг ташкилоти сақланиб келди, хануз сақланмакдадур”². Биз ушбу мақоладан яна бир парчани келтириб ўтишни лозим топдик. Бу факт фақат “Садои Туркистон” газетасининг эмас, балки ХХ аср бошидаги бутун миллий журналистикамиз тараққиётининг энг муҳим омилларидан бири-матбуот иқтисодий таъминотининг қай даражада бўлганлиги, даврий нашрлар иқтисодий аҳволининг қандайлиги, молиявий тўсиқларни бартараф қилиш йўллари ҳақидаги ўша давр журналистлари қандай таклифларни илгари сурганликларини англаш жиҳатидан аҳамиятлидир. “Жаридамиз, - дейилади мақолада, - ҳафтада бир мартаба давом этмакда бўлса ҳам ихлосу муштарийларимизнинг икки мартаба чиқмоғин орзу қилмаклари табиийдир. Лекин маал таассуф, жаридамизнинг моддий жиҳати бунга йўл бермайдир. Бунинг ила баробар матбааларимиз ва онда хизмат қиладургон мукамал ишчиларимиз йўқдир. Биноан алайҳа, мунтазам суратда иш юритмак учун доимам оқчага эҳтиёж тушадир. Эҳтимол, баъзилар Қозонда ва Оренбургда чиқадургон татар жаридалари 4-5 сўмдан обуна пули ила ҳар кун мунтазам давом этадирлар, нимага Туркистон жаридалари ҳафтада икки мартабагина бўлса ҳам, чиқа олмайдирлар? - деб таажуб қилурлар... Русияда чиқадургон кунлик татар жаридаларининг тақрибан 15 минг муштарийлари бор. Обуна

¹ Шўро, 1914 йил, 5 май.

² Садои Туркистон, 1914 йил, 12 ноябрь.

баҳоси 5 сўмдан бўлганда ойлик хусуллари 75000 сўм бўладир. Бунинг ила баробар матбаалар жаридаларнинг ўзига махсус бўлиб, доима ҳар турли заказлар қабул этмакдадирлар. Бу матбаалар ҳимматли ва маърифатпарвар бойлар тарафидан таъсис қилинуб, жариданинг моддий жиҳати таъмин этилмишдир..... Бизим Туркистон жаридаларига келсак, муштарийлари ҳозирда мингдан ошмайдир. Матбаа эса жаридага хос бўлиш у ёқда турсин, ҳатто бутун шаҳар мусулмонлари учун матбаа бўлмаган ўринлар кўпдур. Масалан, бизим Тошкандда мусулмонлар тарафидан очилган ва жарида бостирмакга арзийдиргон ҳеч бир матбаа йўқдир... Иш ва ҳол бу тариқа бўлганда Туркистондагина эмас, ҳеч бир ерда жаридалар мунтазам давом эта олмайди. Ҳозирда миллий матбуотни тараққий этдурмак учун матбуот муҳиблари ва маориф ошиқларига таянамиз. Туркистонда матбаалар очиб, матбуот нашр қилишни ёлғуз бир ҳовуч зиёлиларимиздангина умид этмакга йўл қолди... Ваъдамизга мувофиқат учун икки мартаба чиқармакга қанча ғайрат этсак ва кўб ташвишлар қилсак ҳам, мумкин бўлмади. Энди икки мартаба ё ондан ошиқ чиқармоқ учун муштарий кўпайтирмакдан бошқа чора кўрилмайдир”¹.

Келтирилган парчадан аёнки, “Садои Туркистон” идораси газета тараққиётини таъмин этмоқ учун муштарийлар сонини кўпайтиришни зарур деб билади. Бошқача айтганда, газетани товар маҳсулоти сифатида сотишдан тушадиган пул маблағини таҳририят харажатининг асосий манбаи ҳисоблайди. Иккинчи диққатга сазовор мулоҳаза - бу газетанинг босмаҳоналарга мулкдор сифатида эгалик қилишидир. Бу тадбир, идоранинг фикрича, газетани иқтисодий қарамликдан қутқар-ган, босмаҳона келтирадиган қўшимча даромаддан газетачилик ишла-рини кенгайтириш учун ҳам фойдаланиш имконини яратган бўлур эди.

Таҳририят даромадининг яна бир манбаини айтиб ўтиш лозим. Бу эълонларни босишдан олинадиган пул маблағидир. Бироқ кузатишларимиз “Садои Туркистон” идораси даромад манбаининг

¹ Садои Туркистон, 1914 йил, 12 ноябрь.

бу муҳим туридан самарали фойдалана олганлигини тасдиқлай олмайди. Газетанинг моддий аҳволига доир мақолаларда реклама ва эълонларнинг берилиши газета иқтисодий аҳволининг яхшилаши учун муҳим аҳамият кўрсата олмаган. Шу ўринда қайд этиш жоизки, XX аср бошидаги миллий даврий матбуотимизда рекламачилик иши маҳаллий шароит билан боғлиқ қатор сабабларга кўра, дуруст ривожлана олмаган. Бунга рекламачилик ишини сифатли ташкил қила оладиган маҳаллий мутахассисларнинг қарийб йўқлиги, миллий газета ва журналлар тиражининг камлиги ҳамда бошқа омиллар тўсиқлик қилган. “Садои Туркистон” идораси “Аҳли ҳиммат тарафидан моддий жиҳати таъмин этулса, жаридани иккигина эмас, ҳар кун чиқармакка ҳозирмиз. Ҳамиятли бойларимизнинг ва миллатпарвар ёшларимизнинг назар диққатларини жалб этамиз”¹, -деб пулдорларнинг молиявий кўмагидан умидвор бўлса-да, лекин амалда бу ният ушалмади. Биз газета фаолиятини тадқиқ этиш жараёнида четдан бирор хусусий тадбиркорлар ёхуд ташкилот газетага хомийлик кўрсатганлигини тасдиқловчи фактга дуч келмадик.

Газета “Нашриёт ширкати” сарлавҳали кичик хабарда куйидагиларни ёзади: “Бу ширкатнинг мақсади Туркистон мусулмонлари орасига жаридалар, журналлар ва ҳар хил фойдали китоблар тарқатуб аҳолини маданият, илм ва маоруф ила оқартурмакдур. Яқин кунларда “Садои Туркистон”нинг нашр иши ҳам эҳтимол мазкур ширкат исмига кўчирилур. Чунки бу ҳақда ҳам ширкат аъзолари орасида музокаралар бўлиб турмакдадур”². Бирок бу режа ҳам амалга ошмади. Бунинг сабабини газет идораси мана бундай тушунтирган: “Жариданинг моддий жиҳатини таъмин қила олмайдурган ширкатлар ё хусусий одамлар кўлина “Садои Туркистон”нинг ноширин кўчирмакни мудир маъкул топмайдур”³. Афтидан, “Нашриёт ширкати” раҳбарияти “Садои Туркистон”ни моддий мушкилотдан қутқара олишига У.Асдуллахўжаевнинг кўзи

¹ Садои Туркистон. 1914, 5 октябрь.

² Садои Туркистон. 1914, 3 сентябрь.

³ Садои Туркистон. 1914, 12 ноябрь.

етмаган кўринади. Таҳририят газетани оғир иқтисодий аҳволдан кутқаришнинг бошқа йўллари ҳам излаган. Чунончи, газетанинг “Миллий театр труппаси” сарлавҳали мухтасар хабаридан аён бўлишича, газета мухлисларидан бир гуруҳи А.Авлоний раҳбарлигида 1914 йилнинг декабрида Тошкентда миллий театр труппасини тузиб, Фарғонага жўнаб кетганлар. “Аларнинг мақсадлари, - дейилади хабарда, - ул тарафлардаги шаҳарларда бўлгон очик фикрли ёшларимиз ва зиёлиларимиз ила кўшилиб театр ва адабиёт кечалари ташкил қилмоқ ва бу тариқа “Садои Туркистон”нинг моддий жиҳатдан бир қадар таъмин этмакдур”¹. Аммо бу тадбир ҳам газетанинг оғир моддий аҳволини енгилаштира олмади. Газета идораси “Садои Туркистон”нинг кундан кун ўсиб бораётган харажатларини қоплай олмай, охири унинг фаолиятини тўхтатишга мажбур бўлди. Бу ҳақда “Туркистон вилоятининг газети” ҳам қуйидагиларни маълум қилади: “Тошкентда чиқадургон “Садои Туркистон” газетига пул тўлаб оладургон мусулмонларнинг айтганига қараганда, мазкур газеталар ўз вақтида тегмаган сабабдин тўхтатилган”². Ўзбекистон халқ шоири Шукруллонинг “Тирик руҳлар” хотира романида келтиришича, “Садои Туркистон” саҳифаларида Убайдулла Асадуллахўжаевнинг чоп этилган сиёсий мақолалари учун газета ёпилади³. Аммо қўлимизда буни тасдиқловчи архив маълумотлари ҳозирча йўқ. “Ўзбекистоннинг янги тарихи” китобининг I томида: бу сафар ҳам чор амалдорлари зулмидан омон қолган Убайдулла Асадуллахўжаев Андижонда чоризмга қарши қаратилган фаолиятини давом эттиради, деб ёзилган⁴.

“Садои Туркистон” газетаси ходими Мўминжон Муҳаммаджоновнинг ёзишича, У.Асадуллахўжаев андижонлик таниши журналист Вадим Чайкиндан “Садои Туркистон” фаолиятини тиклашда ёрдам беришини илтимос қилади. “Чайкин, -

¹ Садои Туркистон. 1915, 6 январь.

² Туркистон вилоятининг газети. 1915 йил, 26 апрель, 31 сон.

³ Шукрулло Тирик руҳлар -Т.: Шарк, 1999. -Б.104.

⁴ Қаранг: Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1 том. -Т.:Шарк, 2000. -426-444 бетлар.

деб ёзади М.Муҳаммаджонов, - Фарғона Ҳарбий - губернатори Ивановдан бир неча марта ўз газетасидан (“Туркестанский голос”) ташқари “Садои Туркистон”ни яна бир бор босиб чиқаришни илтимос қилиб, босувга рухсат сўради, жаноби олийлари рухсат этмади”.¹ Газетанинг расмий ношири Вадим Чайкин бўлиши керак эди. Фарғона ҳарбий губернаторидан рад жавоби олишгач, В.Чайкин ва У.Асадуллаҳўжаев ўзаро маслаҳатлашиб, “Садои Туркистон”ни бошқа номда давом эттиришга қарор қиладилар.

1917 йил январь ойида В.Чайкин Фарғона ҳарбий губернаторига берилган илтимосномага биноан ўзбек тилида “Интибоҳи Туркистон” (Туркистоннинг уйғониши) номли газета чиқариш, В.Чайкин билан У.Асадуллаҳўжаев ўртасидаги келишувга биноан, ноширлик вазифаси В.Чайкин, газета фаолияти учун бутун масъулият эса М.Муҳаммаджонов зиммасида бўлиши кўзда тутилган эди. Шу боис илтимоснома (унда чиқарилажак газета фаолиятининг дастури ҳам баён этилган эди) вилоят ҳарбий-губнаторига М.Муҳаммаджонов номидан топширилган эди. М.Муҳаммаджоновнинг таъкидлашича, бу илтимосноманинг асли нусхаси В.Чайкин томонидан рус тилида битилиб, уни М.Муҳаммаджонов учун ўзбек тилига Абдулҳамид Сулаймонов (Чўлпон) таржима қилиб берган. Бу пайтда М.Муҳаммаджонов эътироф этишича, Андижоннинг энг илғор ёшларидан Абдулҳамид Сулаймонов ховлисида турган. “Туркистоннинг уйғониши” учун рухсат олиш умидида мен ҳукумат дастидан жуда кўп қийинчиликларга учрадим”-, деб ёзади М.Муҳаммаджонов ўз китобида. Афтидан, вилоят ҳарбий губернатори М.Муҳаммаджоновнинг қонуний илтимосини қондиришини пайсалга солмоқ мақсадида турли-туман баҳонаи сабабларни рўқач қилган кўринади. Кўп ўтмай Россияда 1917 йил февраль инқилоби туфайли подшолик тузуми барҳам топди. Кўхна Туроннинг қалбларига миллий истиқлол ғояларини жо қилган асл фарзандлари миллий озодликка эришмоқ учун фурсат келганини англаб,

¹ Оллворт Э. Жаидлар ҳақида яширилган ҳикоялар. ЎзАС. 1992, 11 сентябрь.

Туркистон ўлкасида халқ миллий ҳокимияти ўрнатиш учун амалий курашга киришиб кетдилар. Улар сафида 1917 йилнинг эрта кўкламида зудлик билан Андижондан Тошкентга қайтган миллат фидойиси У.Асадуллохўжаев ҳам бор эди.

Архив ҳужжатларидан аён бўлишича¹, чоризмнинг Туркистон маъмурияти У.Асадуллохўжаевнинг ижтимоий-сиёсий фаолиятини зимдан доимий кузатиб борган. Газета нашр қилмоқ учун рухсатнома беришдан аввал ҳарбий губернатор полиция маҳкамаси орқали У.Асадуллохўжаевнинг қандай шахс эканлигини зимдан текширтган. Буни ҳарбий губернаторнинг 1913 йил 31 декабр куни Туркистон генерал-губернатори номига йўллаган билдиришномаси тасдиқлайди. “Полициячилар томонидан тўпланган менинг ихтиёридаги маълумотлар, - дейилади билдиришномада, - жаноб Хўжаевнинг сиёсий ёхуд ахлоқий томондан инobatли шахс эканлигидан шубҳаланишга асос бермайди. Лекин, шунга қарамай, маҳаллий тилдаги ягона бу хусусий газета бутун ўлка миқёсида жуда катта аҳамият касб этиши мумкинлигини ҳисобга олиб, унинг мазмун ва йўналиши устидан қаттиқ назорат ўрнатиш зарурлигини маълум қиламан”.² Шуниси диққатга сазоворки, ҳарбий губернатор ҳали газета чиқарилмасиданоқ уни назорат қилиш режасини тузишга киришган. Ҳарбий губернатор ўз ихтиёрида бу режани рўёбга чиқара оладиган мутахассис тафтишчининг йўқлигини билдириб, газетани кузатиб бориш ва уни цензурадан ўтказиш ишига маҳаллий халқ тилини дуруст биладиган шарқшунос мутахассисларни жалб қилиш имконияти бор - йўқлигини хабарлашни Туркистон генерал-губернаторидан илтимос қилган ва унга газетани тафтишдан ўтказишни кимга топшириш мумкинлигига доир ўз мулоҳазасини билдирган. Сирдарё ҳарбий губернатори мазкур ишни ҳақиқий Статс советник Н.П. Остроумов, полковник Ягелло ёхуд надворний советник Семёновга топширишни тавсия этган.

¹ ЎзМДА. ТФ-461, 31-иш, 77-варақ.

² ЎзМДА, ТФ-461, 31-иш, 77-варақ.

Туркистон генерал-губернатори номидан 1914 йил 13 январда Сирдарё вилояти Ҳарбий губернаторига жўнатилган жавобномада ҳарбий губернатор илтимосини қондиришнинг иложи йўқлиги маълум этилиб, амалдаги қонунга мувофиқ вилоятларда чиқадиган даврий нашрлар учун масъулият ва уларни цензурадан ўтказиш иши ҳарбий губернатори ёрдамчиси зиммасига юклатилганлиги, газета материалларининг рус тилига таржимаси эса ҳарбий губернатор қарамоғидаги таржимон томонидан бажарилиши уқтирилган. Худди шу 13 январ куни Туркистон генерал - губернаторлигининг иш юритиш бўлими томонидан чор оҳранкасининг Туркистон бўлими бошлиғига йўллаган бошқа бир хужжатда қуйидагилар ёзилган: “Иш юритиш бўлими генерал-губернатор кўрсатмасига биноан Сиздан мазкур газета (“Садои Туркистон” газетаси назарда тутиляпти -С.Ҳ.) фаолиятини синчиклаб кузатиб боришни, башарти газета тўғри йўналишдан четга чиққудек бўлса, жаноби олийларини (Генерал - губернаторни) бундан воқиф этмак учун бизга бу тўғрида дарҳол маълумотнома юборишингизни сўраймиз”¹.

Юқорида ёзилганлардан равшан бўладики, “Садои Туркистон” газетаси фаолиятини доимий назорат остига олиш икки ёқлама ҳам Сирдарё ҳарбий губернаторлиги, ҳам чор оҳранкасининг Туркистон бўлими томонидан амалга оширилган. “Садои Туркистон” газетасининг биринчи сони чоп этилганидан кўп ўтмай, 21 апрель куни Туркистон генерал-губернаторлигининг иш юритиш бўлими генерал-губернатор топшириғига биноан Сирдарё ҳарбий губернаторига “Садои Туркистон”ни назоратдан ўтказиш қай тарзда олиб борилаётганлиги хақида дарҳол батафсил маълумот юборишни буюрган: “Иш юритиш бўлими қўшимча равишда шуни махсус эслатадики, номи зикр этилган газетанинг босилиб чиққан сонларида ғаразли йўналиш кўзга ташланади”, - дея махсус қайд ҳам қилинган. Шу боис генерал губернатор Сирдарё ҳарбий губернаторидан дарҳол маълумотнома талаб қилган.

¹ ЎзМДА. ТФ-461, 31-иш, 68-варақ.

Сирдарё ҳарбий губернатори “Садои Туркистон” газетасини цензурадан ўтказиш қай тартибда олиб борилаётганидан генерал-губернатор маҳкамасини батафсил воқиф этиб, бу ишда маҳаллий халқ тилини, руҳиятини мукаммал биладиган мутахассисга эга эмаслиги билан боғлиқ камчиликларнинг мавжуд бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмасдир, деб, бу ишга шарқшуносларни жалб қилишга доир ўзининг аввалги таклифини яна бир бор эслатади¹. Мавжуд маълумотларга таянган ҳолда Сирдарё генерал-губернаторининг бу мулоҳазаси генерал-губернатор томонидан охири инобатга олинган ва бу ишга қўшимча равишда ҳақиқий Статс советник Н.П.Остроумов жалб этилган, деган хулосага келиш мумкин. Биз Остроумовнинг генерал - губернаторнинг шахсий топшириғига мувофиқ “Садои Туркистон” фаолиятини зимдан назорат қилиб борганлигини тасдиқловчи расмий ҳужжатга эга эмасмиз. Лекин, у муҳаррир бўлган “Туркистон вилоятининг газети” саҳифаларида “Садои Туркистон” газетаси хусусида ғаразли мақсадларни кўзлаб ёзилган айрим материалларнинг чоп этилган. Бу материаллар газета муҳаррири У.Асадуллаҳўжаев ва журналист Рауф Музаффаровни 1914 йил август ойида суд жавобгарлигига тортиш учун асос қилиб олинганлиги ва ниҳоят, “Садои Туркистон” газетасида адабий ходим ва мусахҳих бўлиб ишлаган ўзбек журналисти Мўминжон Муҳаммаджоновнинг “Турмуш уринишлари” хотира китобида келтирилган маълумотлар Н.Остроумовнинг “Садои Туркистон” газетаси фаолиятини назорат қилиш ишига бевосита дахлдор эканини тасдиқлайди. “Чор чиновниклари, - деб ёзган эди М.Муҳаммаджонов, - бу газетага жуда ёмон кўз билан қараб, хусусан Остроумов тўра бу газетани тезроқ ёптириб қўйиш фикрида юрар эди...”². Бу газетанининг ёпилишига Остроумов охири сабабчи бўлди. “Бизнинг ибодатхонамизни бутхона деб таҳқир қилди”, деган баҳона билан газетани тўхтатиб қўйдирди. Воқеа мана бундай бўлган: Ички Россиядаги черковлардан бирига ўт тушганлиги тўғрисидаги бир

¹ ЎзМДА. ТФ-461, 31-иш, 70-варақ.

² Муҳаммаджонов М. Турмуш уринишлари. -Т.: Ўздавнашр, 1976. – Б.35.

хабар “Бутхонада ёнғин” сарлавҳаси билан, “Садои Туркистон” газетасида босиб чиққан эди. Бу миссионер Остроумовга кўл келди. Черковни “бутхона” деб ёзгани учун муҳаррир судга берилиб бир неча адвокатларнинг ёрдами билангина оқланади.

М.Муҳаммаджоновнинг эсдалигида газетанинг судга берилишига доир келтирилган маълумотларнинг асосли экани аён бўлди. Бу машъум хабарнинг бор-йўғи шу: “Перм шаҳрининг диний мактаб бутхонасида кечки ибодат вақтида ўт чиқиб кўп одамга зарар етибдур. 27 кишини хастахонага солибдурлар, ўлган одамлар ҳам бор”¹. Газета таҳририяти шу хабардаги “бутхона” сўзининг ноўрин ишлатилгани хусусида газетхонларни огоҳлантириб “Садои Туркистон” ушбу тузатишни чоп этган: “Жаридамизнинг 11-нчи нумерасида доҳилия ички хабарлар қисмида “Бутхонада ёнғин” хабаридаги “бутхона” лафзларини мухтарам ўқувчиларимиздан ибодатхонага алмаштириб ўқимақларини рижо қилурмиз. Жариданинг бошқа нумерларида ҳар вақт “Ибодатхона” лафзи кўлланиб келгани ҳолда сахван фақат шул ерда мазкур лафз босилиб кетмишдур”². Тасҳеҳ мазмунидан яққол кўриниб турибдики, газета таҳририяти йўл қўйган хатосини тан олган ва тузатиш чорасини кўрган. Лекин бундан қаноатланмаган Н.Остроумов шу муносабат билан “Туркистон вилоятининг газети”да “Садои Туркистон” ижодий жамоаси шаънига номуносиб гаплар ёзилган махсус мақола чоп эттирди³. Унда “Садои Туркистон” муҳаррирлари “ибодатхона” сўзи билан “бутхона” сўзининг фарқига бора олмаган “нодон, бадавий сартлар” деб ҳақоратландилар. Мақолага “Садои Туркистон” муҳаррирлари христиан динига мансуб кишиларнинг эътиқодларини таҳқирлаш учун “бутхона” сўзини атайин ишлатганлар, деган айб сингдирилган эди. Бу иғво натижа бериб “Садои Туркистон” ёпилса, “Туркистон вилоятининг газети” яна ўлка миллий матбуоти майдонида яккаҳоким бўлиб қолар ва

¹ Садои Туркистон. 1914, 20 май.

² Садои Туркистон. 1914, 27 май.

³ Туркистон вилоятининг газети. 1914, 12 июнь.

Н.Остроумов ўз зиммасига чор ҳукумати томонидан юклатилган асосий вазифани, яъни маҳаллий аҳолини иложи борица ижтимоий ҳаётдан йироқда сақлаш вазифасини кўнгилдагидек бажаришга эришган бўлур эди. Бироқ Н.Остроумов бу сафар қаттиқ янглишган эди. “Садои Туркистон” муҳаррирларига қўйилган айб шу қадар бемаъни ва ҳуқуқий жиҳатдан асоссиз эдики, ҳатто чор ҳукумати хизматидаги ўша давр Тошкент шаҳар суди ҳам даъвогарларнинг тарафини олишга ботина олмай, “Садои Туркистон” муҳаррирларини оқлаб ҳукм чиқаришдан ўзга чора топа олмаган эди¹. Газетада “мухбир” имзоси билан босилган “Муҳаррирларимиз суди” сарлавҳали хабар шундан далолат беради: “Жаридамиз муҳаррирларидан Убайдулла Хўжаев ва Рауф Музаффарзода 11-нчи нумер жаридамизда ёзилгон бутхона лафзи учун 83-нчи истатия угулужний улажиния ила ҳукмга тортилиб эдилар. 3-сентябрда шул иш Тошкент округини судида қаралуб, ҳар иккиси айбсиз топулуб оқланиб чиқдилар. Суд қошида маъубларни (айланувчиларни) Тошканднинг машҳур присажний пожиринларидан Ширман, Розанов, Марков жаноблари ҳимоя қилдилар”².

Шуниси ҳам борки “Садои Туркистон” бош муҳаррири Убайдулла Асадуллахўжаев чор амалдорлари ўтказган зуғум ва адолатсизлик жабридангина эмас, балки газетанинг танқидий чиқишларидан норози бўлган айрим маънавий қашшоқ, безори табиат жоҳиллар томонидан уюштирилган ҳужумлардан ҳам азият чеккан. Жумладан, “Туркестанские ведомости” газетасида “Маҳаллий хроника” рукни остида босилган мухтасаргина бир хабар. Унда Тошкентдаги хусусий тадбиркорларнинг ўзаро ёрдам клубида жанжал чиқарилиб, шу ерда ҳозир бўлган У.Асадуллахўжаев калтакланганлиги ёзилган³.

“Садои Туркистон” газетаси дастлабки сонларида хайрия ишларидан ўзини четга олувчи “пул топиб, ақл топмаган”, ном чиқариш учун топганини исрофли тўйларга сарфлашни маъқул

¹ Садои Туркистон. 1914, 9 сентябрь.

² Садои Туркистон. 1914, 9 сентябрь.

³ Туркестанский ведомости, 1914, 25 апрель.

кўрадиган, қурумсоқ бойларни кескин танқид остига олган эди. М.Шермухамедов “Туркистон вилоятининг газети”да босилган “Садои Туркистон” ҳақида мунозара” сарлавҳали мақоласида, “Садои Туркистон” танқиди “манфаатпараст жанобларнинг ғазабига сабаб бўлгани”ни қайд этган.¹ Шундай жанобларни, умуман, “миллий халойиқни” газетанинг асл мақсадларидан яна бир бор огоҳ қилиб қўйишни лозим топган, Мирмуҳсин Шермухамедов куйидагиларни уқтиради: “Садои Туркистон” миллат болаларининг умри зое ўтмасин деб, илми замонага сайъ қиладурғон аҳли маорифдир. Мактабларнинг ислоҳи учун тиришиб, жон фидо этадиган масхисдир, қулоқларини жаҳолат чирки бекитган шахсларни, манфаатпараст жанобларнинг қулоғини очиб, аҳволи аъмолдан хабардор қилиб ибрат йўлига бошлайди. “Туркестанские ведомости” газетасидаги юқорида айтиб ўтилган хабар билан М.Шермухамедов мақоласининг матбуотда қарийб бир пайтда чоп этилганидан бош муҳаррир У.Асадуллахўжаев раҳбарлигида чиқаётган газета танқиди учун хусусий тадбиркорлардан клубда жисмонан таҳқирланган, деган хулосага келиш мумкин. Атоқли ўзбек маърифатпарвари У.Асадуллахўжаев асос солган, унинг раҳбарлиги ва раҳнамолигида фаолият кўрсатган “Садои Туркистон” газетаси миллий матбуотимиз тарихида алоҳида ўрин эгаллайди. У бор йўғи бир йил умр кўрди. Газетанинг фаолияти 1915 йил 10 апрелда 66-сони чоп этилганидан сўнг тўхтатилди. У юртпарварлик, миллатпарварлик, маърифатпарварлик каби юксак ғояларни тарғиб этди. Газета Туркистон истиқлоли ва истиқболининг ижтимоий- сиёсий, маънавий–ахлоқий негизларига даҳлдор долзарб муаммоларни дадил кўтара олди “Садои Туркистон” асосий эътиборини миллат тараққиётини таъминлашга қодир бўлган маърифатли, инсофли ва диёнатли инсонларни тарбиялашга йўналтирдик, бу унинг буюк тарихий хизматидир.

¹ Туркистон вилоятининг газети, 1914, 2 апрель.

II БОБ. “САДОИ ТУРКИСТОН”ДА ЎЛКА ИЖТИМОЙИ-СИЁСИЙ ҲАЁТИ, МАЪРИФИЙ-МАЪНАВИЙ МУАММОЛАР ТАЛҚИНИ

§ 2.1. Газетада ўлка ижтимоий-сиёсий ҳаётининг ёритилиши

Маълумки, XX асрнинг бошлари Туркистонда миллий - озодлик ҳаракатининг сезиларли жонлангани билан характерланади. Чор маъмурлари томонидан олиб борилган руслаштириш сиёсати халқ хўжалигининг барча соҳаларида мустамлака ишлаб чиқариш тизимининг ҳукмронлиги, маъмурий тазйиқнинг тобора кучайиб бориши, маҳаллий аҳоли орасида мавжуд тузумдан норозилик туйғусини кучайтирди. Бу руҳ маълум даражада “Садои Туркистон” саҳифаларида ҳам ўз ифодасини топди. Ўлка ижтимоий – сиёсий ҳаётини ёритишда газета фаол мавқени эгаллай олди. Гарчи газета ўз маслагини “Маиший, фанний, иқтисодий ва тарихий сўзларнигина сўйлаб, сиёсий сўзлардан мумкин қадар сақланмоғи табиийдур” дея аён этган бўлса-да, унинг бутун фаолияти мустамлакачилик зулми остида эзилган халқнинг шуури ва ғурурини уйғотишга қаратилган эди. Бу ҳатто “Мақсад ва маслак” сарлавҳали бош мақолада сезилади: “Бизнинг бу жаридамиз Туркистон мусулмонларининг аҳволини ислоҳ ва ҳуқуқини мудофаа мақсади ила чиқорилган”¹. Газетанинг маҳаллий халқлар манфаатини ҳимоя этишини ошкора маълум қилганидан руҳланган ерли миллат фарзандлари “Садои Туркистон” саҳифаларига табрик мактубларини йўллайдилар. Ўз даврининг маърифатпарварларидан бири Мирмуҳсин Шермуҳамедов: “Эмди ўзимизнинг миллий жаридамиз майдонга чикди... Ватан ходимлари уч тарафдан, балки тўрт тарафдан (“Садои Туркистон”, “Ойна”, “Садои Фарғона”) миллат бечоранинг арз, фиғонини еткура бошладилар. Яшасун миллат, яшасун ушбу йилнинг

¹ Садои Туркистон. 1914 йил, 4 апрель.

баҳорида очилгон миллатимиз гуллари!”¹ дея мазкур нашрларга катта умид боғлайди. Бу бежиз эмас эди. “Садои Туркистон” илк сонларидан бошлаб мусулмонлар ҳаётини кенг таҳлил қилишга киришади. Туркистоннинг Россия темир йўл тизимига киришилиши ўлкадаги табиий бойликларнинг беҳад тарзда Россияга ташиб кетилишига имкон яратди. Пахта, қорақўл, ипак, қуруқ мева сингари ҳом ашё ва озиқ-овқатлар марказга тинимсиз оқа бошлади. Туркистон Россиянинг хом-ашё манбаига айлантирилган эди. Бунинг устига ички Россиядан минглаб мужикларни келтириб, Туркистоннинг серҳосил ерларига жойлаштириш, маҳаллий халқни бу жойлардан сиқиб чиқариш авж олган эди². Манбаларга кўра Россиядан 1887 йили 196 хонадон кўчиб келган бўлса, 1913 йилда бу рақам 2005 тага етди³.

“Садои Туркистон” чор ҳукумати юргизган бу машъум сиёсат ҳақида: “Бошқалар туфроғимиздан олтин олгонларини кўруб бармоғимизни тишласак ҳайҳот!!! Бизим бу ғафлатимиздан кўзи очиқ халқлар тезлик ила фойдаландилар, фойдаланмақдалар”⁴ дея надомат билан ёзади. “Рус мужиклари шул қадар узоқ ерлардан келуб ўн йилга етмасдан шунча боюб нашу намо қиладур”⁵. Бу аламли эътироф замирида маҳаллий халқларнинг замонавий хўжалик юритиш усулидан узоқлиги ҳам акс этганди. “Садои Туркистон” “Саноатимиз қўлдан кетур” сарлавҳали мақоласида ўлкада ишлаб чиқариш тизиминини мустамлакачилар эгаллаб олаётганлигидан огоҳ этиб, бунинг чорасини излаш зарурлигини уқтиради. “Биз бу ҳол ила кетсак саноатимиз ҳам қўлдан кетар, амала (ишчи)ларимиз ишсиз қолур”, дея аччиқ бўлса-да, ҳақиқат гапни ёзади. Бунинг бирдан – бир чораси: “Болаларимизни ҳар хил ҳунар мактабларига берайлук ва замонча тарбият қилайлук”⁶ деган хулосага келади. Маълумки, чор Россияси Туркистонни босиб

1 Садои Туркистон. 1914, 15 апрель.

2 Жаҳидчилик, ислоҳот, янгилаиш, мустаққилик ва тараққиёт учун кураш. -Т.: Фан, 1999.

3 Турон. 1 тўплам, 2004. -Б-55.

4 Садои Туркистон. 1914, 4 апрель.

5 Ўша ерда.

6 Садои Туркистон. 1914, 4 апрель.

олгач барча ерлар подшоҳлик мулки деб эълон қилинган ва бу қонун билан мустақамланган эди. Бу тўғрисида 1917 йил июлда Қозонда ўтган Бутунроссия мусулмонлари Қурултойида Убайдулла Асадуллахўжаев шундай деган эди: “Шу кунгача Туркистон рус капиталистлари учун говмиш сигир бўлиб келмоқда. Бутун Туркистон Россияга пахта етказувчидир. Туркистонда йилига 10-12 миллион пуд пахта етиштирилса, у ҳолда бизнинг пахтакорлар томонидан ишлаб топилган 100 млн. сўм ҳар йили рус капиталистлари чўнтагига тушмоқда”.¹ Мана шу қонунга қарши исён руҳи У.Асадуллахўжаевнинг “Бизга ёлғуз гадолик ёки ўғирлик қолур” сарлавҳали мақоласида ҳам акс этган. Бутун Туркистон иқтисодини эгаллаб борадиган текинхўр буржуа сармоядорларининг қудрати нимада деган саволга муаллиф “айб ўзимизда” деб жавоб беради. Улар бор имкониятларини ишга солишмоқда. Бу хўрликдан қандай қутулиш, мумкин? У Асадуллахўжаев қатъият билан: “Ўқимак ва ўрганмак билангина бу азоблардан қутулиш мумкин”, дейди. Акс ҳолда, “биз учун икки касб қолур. Ўғурлик ва гадоликдур”.²

“Садои Туркистон”да босилган “Бизда шаҳар солиқлари” мақоласида эса ўша пайтдаги солиқ тизими ҳақида тўлиқ маълумот берилган. Айни чоқда, унинг маҳаллий халқни эзиш учун қандай сиёсий ниқоб эканлигини ҳам англаймиз. “Мол ва мулкларимизни ҳеч битмайдурғон деб билуб кўп ишондук ва алдандук... Мазкур қутуришлардан қутулмак учун биз ҳаётнинг, замон ва маданиятнинг қучоғига отилуб, онинг талабларини бажо келтурмакга мажбурмиз”.³ Шунинг учун ҳам У. Асадуллахўжаев 1914 йил 26 ноябрда шаҳар думасининг учинчи йиғилишида сўзга чиқиб ер ва ҳовлиларга солинадиган шаҳар солиғини оширмасликни, баъзи рус полиция маъмурлари бу борада қонунга хилоф ҳаракатлар билан мусулмонларга айбсиз жабр қилаётганликларини айтади. Унинг ташаббуси билан дума қошида

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи, 1 том. -Т.: Шарқ, 2000. –Б.132.

² Садои Туркистон. 1915, 1апрель.

³ Садои Туркистон, 1915, 28 февраль.

етти кишидан иборат ҳуқуқ комиссияси тузилади. Етти аъзодан биргина У.Асадуллаҳўжаев маҳаллий аҳоли вакили эди. Бу ҳақдаги батафсил маълумотлар газетанинг 1915 йил 3 декабрь сонидан чоп этилган.

“Садои Туркистон” ўзигача чиққан жаҳид газеталаридан фарқли ўлароқ сиёсий ҳуқуқлар масалаларига катта эътибор беради. Жумладан, ўша пайтларда Тошкент шаҳрида электр трамвайлар ҳаракати йўлга қўйилган бўлиб, ҳайдовчилари руслардан иборат эди. Шаҳар думаси йиғилишида газета бош муҳаррири дума аъзоси сифатида трамвай ҳайдовчиларининг мусулмонларга тазйиқи хусусида тўхталиб, уларни доимий равишда тафтиш қилиб туриш масаласини кўтаради. Ҳатто рус мужиклари ва мусулмон аравакашларига бир хилда солиқ белгиланишини, акс ҳолда у мусулмонларнинг камситилишига олиб келиши мумкинлигини куюнчаклик билан гапирган. Бир қарашда оддийгина масала бўлган бу мавзу мустамлакачилик тузумига қарши уйғониб келаётган нафратнинг ботиний ифоаси эди¹.

Маълумки, Россиядаги 1905-1907 йиллар инқилобий чиқишлар самараси ўлароқ илк бор парламент – Давлат думаси ташкил топганди. Давлат думасига Туркистондан нойиблар сайлаш борасида ҳам адолатсизлик юз берди. 1905 йил 11 декабрдаги сайлов қонунига кўра, барча маҳаллий хотин-қизлар, икки миллион ишчи, ҳарбий хизматчи, ўқувчи, умуман 25 ёшга етмаган аҳоли сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилинди.

“Туркистондаги сайлов қоидалари лойиҳаси” мулкдор табақалар ва маҳаллий маъмурият манфаатларини ўзида мужассам этган эди.² Маърифатпарварлар бу масалани кўтаришда матбуотдан фойдаланишга ҳаракат қилганлар. Таҳририят томонидан тайёрланган “Шаҳар сайлови ва мусулмонлар” сарлавҳали мақолада: “Мусулмонлар нуфузи жиҳатига бир неча хисса кўп бўлгонлари ҳолда, руслардан йигирма саккиз,

¹ Садои Туркистон, 1914, 3 декабрь.

² Ўзбекистоннинг янги тарихи, I том. -Т.: Шарқ, 2000. –Б.328.

мусулмонлардан йигирма иккигина ғласний сайланур. Бу жиҳатдан қараганда бизни камситув киби кўринса ҳам, ҳозирги аҳволга қараганда қонун ва қонидани бир тарафга қўйиб туриб фақат ўзимиздангина шикоят қилмакка мажбурмиз”¹ деб ёзади. “Мажбурмиз” сўзига эътибор беринг. Бу алам, хўрлик ва миллий зулмни англатишнинг ўзига хос усули эди. Ўз нафси, шахсияти йўлида эртаю кеч чор маъмурлари билан ҳамтовоқ бўлаётган маҳаллий амалдорлар ва бойларнинг миллат тараққиёти йўлида ҳеч бир эзгу ишга бош қўшмаётганликлари маърифатпарварларни изтиробга соларди. Рус ғласнийларининг ғайрат ва шижоатлари билан Тошкентнинг янги шаҳар даҳаси кундан кун обод бўлиб борарди. “Мусулмон ғласнийларининг бепарволиклари соясида, - деб ёзади газета, мусулмон шаҳри хануз қиш кунларида отларнинг қорнига қадар чиқадуғон лой ва балчиқлардан, бузилган ва ўйилган кўприк ва кўчалардан, ичидаги чироғи ўзини зўрға кўрсатадуғон қоронғу фонарлардан қутула олмайду”.² Бу тасвирда кўз ўнгимизда эски шаҳарнинг ҳорғин қиёфаси намоён бўлади. Давлат думаси шаҳар бюджетидан ажратган пулларга руслар мактаблар, боғчалар, театрлар очиб фойдаланишарди. Бизнинг маҳаллий ғласнийлар-чи? “Рус туземний мактаблари очмакдан бошқа ишлари йўқ. Мана бу хусусда ким айбли? Ҳукуматми? Ўзимиз айбли. Энди кўзимизни очиб ғласнойликка чин миллат ходимларини ва манфаат умумиядан хабардор холис кишиларни топиб сайламоғимиз керак” дея таъкидлайди газета. Худди шундай фикр мусулмон руҳония идораларини ташкил этиш борасида ҳам кўтарилади. “Садои Туркистон” ёзади: “Тўй ва иморатлардан бўшамаётган бойлардан, чопон кийишдан чарчамаётган уламо ва машойихлардан куюниб бошга болта ҳам келуб етди. Онда биргина ўлсун Туркистон мусулмонларининг аҳвол ва орзуларидан хабардор вакил йўқки, бизим тарафимиздан мудофаада бўлса”. Шу ўринда газетанинг 1914 йил 2 май сониде эълон қилинган Нуширавон Ёвушевнинг “Саёҳат парчалари”

¹ Садои Туркистон, 1914, 25апрель.

² Садои Туркистон, 1914, 2 май.

публицистик асаридан парча келтирайлик: Муаллиф Марғилон шахрига қилган сафарида шундай ёзади: “Билет олуб кўк вагунга кирдум. Бир одам меним мундо киргонимни кўруб, “ҳой, бул сарт вагуни эмас, бу вагун русларга махсусдур. Кондуктор кўрса ўзингизни ҳайдаб чиқарур”, деди. Вагунларнинг кўки қизили тўрт класслик ўлуб билет баҳолари ҳам бир ўлдуғидан кондуктурларнинг чиқармоққа ҳақлари йўқлигини билур эдим... Биноан алайҳа тезлик ила салла чопонимни чешуб қўюб бошимга телпагимни киуб олдим. Салла чопонлиларни уруб-уруб қизил вагунга ҳайдадилар. Афандилар! Энди қизил вагуннинг ичини бир томоша қилингиз: тиқилиш, одам устига одам ўтурмоққа тугул, тик турмоққа ҳам жой йўқ. Эр ва хотин аралаш, бола чақалар сиқилишларидан йиғламоқ-да... Кондуктурларнинг булар ила бўлгон бад муомалаларин ҳеч бир виждон кўтара олмас: одамни қўли-ла уруш, оёғи ила тепиш, алҳосил ҳайвонларга қилмак ҳаром бўлгон муомула ўзбеклар ҳақинда фарз киби адо қилинур эди. Лекин бечора соддадил ўзбеклар аларнинг шул муомалаларига қарши на қўл, на оёқ ва тил ила жавоб қайтармаслар. Балки сукут ила жавоб берур эдилар”.¹ Бу аламли сатрларни чоп этган “Садои Туркистон” маҳаллий аҳоли дарду аламларининг ифодачиси сифатида намоён бўлади. Рус охранкасининг ҳарбий цензураси рухсатидан ўтказиб олиш учунгина “ҳукуматпарвар газета” бўлиб кўринган “Садои Туркистон” “Коса тагида нимкоса” қабилида сўз юритишга мажбур бўларди. Юқорида келтирилган лавҳа мустамлакачиликнинг манфур манзараси очиқдан-очиқ ифодасининг топган эди. Ўқувчи юрагида миллий зулмга, мустамлакачиликка нафрат, ўз эрки, шаънини ҳимоя қилишга даъват уйғотади.

“Садои Туркистон” маҳаллий аҳоли ижтимоий турмушининг деярли барча соҳаларига эътибор қаратди. 1914 йилга келиб қозилик мансабларини тугатиш, мусулмон руҳоний идораларини ташкил этиш масаласи ҳукумат томонидан кўтарилганди. Руҳоний

¹ Садои Туркистон, 1914, 2 май.

идоралар ташкил этишда мусулмон аҳолининг турмуш тарзи, урф-одатлари, диний тушунчаси каби "нозик" масалаларни ҳисобга олиш зарур эди. Шу боис “Руҳоний идораларимиз бизим ҳолимизга муносиб бўлмаса, ҳолимизга на бўлур?-деб ёзади газета. Ҳукуматнинг диний идоралар таъсис қилувдан мақсади бизни бахт ва саодатга етушдурмак бўлса, бизга ҳам шу мақсадга хизмат қилмак лозимдур”.¹ Бу билан газета ҳукумат қабул қилган қарорлар, қонунлар халққа хизмат қилиши лозимлигини таъкидлайди. Туркистонлик Саидносир Миржалиловнинг “Келажак маслаҳат мажлиси ҳақида бир мулоҳаза”² сарлавҳали мақоласи ҳукумат олдиға сиёсий талаблари қўйилгани билан ҳарактерлидир. Муаллифнинг сиёсий масалани кескин тарзда қўйиши газетанинг ёпиб қўйилишиға олиб келиши мумкин эди. Шу сабабли “бу мақолада ёзилгон фикрларға идора бетарафдур”, деган изоҳ берилган. Аслида, бош муҳаррир У.Асадуллаҳўжаев ташаббуси билан бу мақола чоп этилганлиги яққол кўриниб турибди. Мақолада Туркистон мусулмонларининг олти моддадан иборат талаблари баён қилинган. Жумладан, қозилар, беклар, оҳундлар, имомлар ва муаззинлар аҳоли тарафидан сайлансун, деган талаблар илгари сурилган. “Ҳукумат идораларидаги эски вазифалар мусулмонларнинг ўз қўллариға қайтарилуб, янгидан вақф очмак ва назорат қилмак диний идораларға топширилсун. Руҳоний маҳкама ҳузурунда вақф оқчалариндан мусулмонларнинг дин ва маориф ишлариға сарф қилмоқға алоҳида дастмоя /фунд/ очилсун”. Ҳукумат мусулмонларнинг талаб ва истакларига нечоғлик эътибор беришидан қатъи назар, газета муҳаррири ўз мақсади йўлида “Миллатнинг чиркин фикрларини уйғотиш”ға ҳаракат қилардилар.

Газета: Петербург шахрида бўладиган кенгаш мажлиси олдидан “.....мажлисга чақириладиган 35 вакилдан лаоқал 10 нафари туркистонлилардан чақирилиши керак, ҳуқуқ шуни тақозо

¹ Садои Туркистон, 1914, 17 май.

² Садои Туркистон, 1914, 28 май.

килур”¹, деб ёзади. “Туркистон мусулмонлари ҳануз бундай диний ва миллий мажлисларга иштирок этадурғон даражага етушганлари йўқ, деб бизни четга тепсалар, нима килур эдик” деб миллатдошларини ички Русия мусулмонлари каби ўз тақдирига далил ва одил бўлишга чақиради. “Мажлисга аъзолар халқ сайлаб юбормоқ йўли ила бўлмасдан фракция чақириғи-ла борур. Бу кишилар боргач, ўз фикрларини сўйлай олурми?”². Бу билан газета Мусулмон фракцияларидаги кўзбўямачиликларни фош қилишга ҳаракат қилган. Ҳатто газета Петербургга телеграмма жўнатиб, кенгаш мажлисига ким қатнашганлигини аниқламоқчи бўлади. “Садои Туркистон”нинг 1914 йил 2 июлда таҳририят номидан босилган мақоласида: “Маълум бўлурки Туркистондан мажлисда вакил бўлурмоққа ортуқ аҳамият бермамишдур”, дея афсусланади. У Туркистон ҳам бошқа мамлакатлар қатори мустақил, ўз эрки, ўз туфроғига, миллий ҳудудига эга бўлишини орзу қилади. “Эрон мустақилми?” сарлавҳа мақолада “мустақил ҳукумат деб ҳудуди ичидаги барча туфроққа эга бўлган ва тахти идорасидаги ҳамма иқтисодий ва сиёсий ҳуқуқларга молик бўлган ҳукуматга деярлар”³, деб ўз ўқувчисига “сенда шу ҳуқуқлар борми? Кўзингни оч, сен ҳам мустақил ҳукумат учун курашишинг шарт” дегандек, “Эронда юз бераётган тинчсизликнинг сабаби “зақунсизлик ва зулм ҳукм сурмоғидур” дея Русия ҳукуматининг адолатсиз ҳатти – ҳаракатларини ушбу мақола мисолида назарда тутиб, таҳлил қилишга киришади. “Еттисув вилояти мусулмонларининг Петербург доҳилия вазири ва давлат думасига йўллаган 10 моддадан иборат талабномалари алоҳида эътиборга эгадир”. Бу матн “Вақт” газетасининг 1259 - сонидан кўчириб босилган⁴. Мазкур талабномада шундай муҳим талаблар бор:

1. Туркистон мусулмонларининг ўзларига хос духовний собрания, маҳкамаи шаръия очилсун ҳам бу духовний собрания

¹ Садои Туркистон, 1914, 2 июнь.

² Садои Туркистон, 1914, 11 май.

³ Садои Туркистон, 1914, 10 июнь.

⁴ Садои Туркистон, 1914, 25 апрель.

Русияда бўлгон бошқа духовний собраниялар ила текиз ҳуқуқ ва имтиёзлар бўлсин.

2. Духовний собраниямизда Туркистонда бўлгон ҳар қайси қавмдан бир аъзо, яъни қози қўйулсин.

3. Муфти, шайхулислом, қози, имом, муаззин ва бошқа шундай руҳоний ишларда хизмат қиладурғон кишилар ҳукумат кишилари қўл қўюв тариқи ила эмас, балки мусулмонларнинг ўзлари сайлаб ҳукумат тарафидан тасдиқ қилинсин.

4. Масжид, мадраса ва мактаблар учун рухсатни ёлғиз мусулмон идори руҳониясидан олинадурғон бўлсин-да, ҳукумат тарафидан бу ишларга бўлмасликлари керак.

5. Ҳозиргача вақф қилмак монё қилиниб келди. Шунинг учун мактаб ва мадрасаларини ислоҳ қилмак мумкин эмас. Мусулмон мактаб ва мадрасаларни моддий жиҳатларини таъмини учун Туркистонда ҳам расмий суратда вақф қолдирмакликга рухсат берилсин.

Бу талабномага беш киши имзо чеккан. Ушбу талабномаларнинг “Садои Туркистон” саҳифаларида чоп этилишининг ўзи ўша давр учун катта жасорат эди. Маърифатпарварлар қайсидир маънода ғалабага ҳам эришишади. Петербургда 27 июнда бўлиб ўтган 7-кенгаш мажлисида “Туркистон мусулмонлари учун идораи руҳония /муфтилик/ очмакга қарор берилади”¹.

Навбатдаги йиғилишнинг “мусулмон идораи руҳониялари томонидан ислоҳ қилинсин. Мактаб, мадраса, дорулмуаллимотлар очишга мушкуллик берадурғон монелар битирилсин”, деган қарори газетанинг 1914 йил 8-июлдаги сонидан эълон қилинади.

Газета таҳририятига жам бўлган зиёлилар улуғ аجدодларимиз олдида ўзларини бурчли деб биладилар. “Жаҳолат меваси” сарлавҳали мақолада ўтган аجدодларимиз номларини ёд этиб: “Аларнинг руҳларини шод этмак ва ўзимизни ислоҳга ғайрат

¹ Садои Туркистон, 1914, 4 июль.

қилмак энг биринчи вазифамиздур”¹, - дея ёзилади. Ибн Сино, Улуғбек, Форобийлардан ибрат олишга, миллат номини такрор дунёга танитмакка даъват этади.

Июль ойининг 20, 21, 24 кунлари Тошкент шаҳрида Туркистоннинг Россия томонидан забт этилганлигининг 50 йиллиги нишонланади. Газета маҳаллий аҳоли учун аламли бўлган, бу ҳақдаги хабарни саҳифанинг бир чеккасига майда ҳарфлар билан жойлаштирган. “Бу намойишга,- деб ёзади, у мусулмонлардан ҳам хийла кишилар иштирок этуб, ўзларининг Русия ҳукуматиға бўлгон садоқатларини ва ватандошларина ўлан муҳаббатларини изҳор ва исбот этдилар”². Газета бу сўзларни шароит тақозоси билан ёзганини англаш қийин эмас.

1914 йил июлидан бошлаб Европада урушнинг қора кўланкаси минглаб одамларни ўз қаърига торта борди. Газетанинг урушга муносабати қандай эди? “Садои Туркистон” ҳар сониди урушнинг бориши ҳақида ёзиб борди. “Германия ва Австрия ҳукуматлари бутун инсон олами тарафидан макру саналган очкўзлик ва ҳуқуқи ғайрга тажовуз қасдлари ила майдонга чиқдилар. Бу давлатларнинг уруш майдонларида кўрсатган даҳшатликлари ва улуғ подшоликларга кўрсатган қонли инсофсиз муомалалари шояд аларнинг мақсадларини билдурса керак”³.

Таъкидлаш жоизки, “Садои Туркистон” саҳифаларида чор Россиясининг тарафини олиб ёзилган мақолалар ҳам учрайди. Буни тушуниш мумкин. Бош муҳаррир Убайдулла Асадуллахўжаевнинг “Ватан муҳорабаси” мақоласида шундай ёзилади: “Бизим Ватанимиз Русия мамлакати ўзининг қуввати ва тадбирли бўлиши соясида бу кунгача ўзининг тинчли бўлган вазиятини ўзгартмасдан доима аҳолини тараққий ва тамаддунга савқ қилиш ила машғул бўлиб келди”⁴. Муаллиф Россия урушга тортилган экан, унга ёрдам бериш лозимлигини уқтиради. Жумладан, урушга жўнатилаётган

¹ Садои Туркистон, 1914, 25 июль.

² Садои Туркистон, 1914, 25 июль.

³ Садои Туркистон, 1914, 12 сентябрь.

⁴ Садои Туркистон, 1914, 2 сентябрь.

аскарларимиз учун хайрия жамияти ташкил этиш зарурлигини таклиф қилган. “Туфроғимиз муҳофазасини ёлғуз шул аскарларимиздангина кутамиз” деб ёзади у. Бу билан газетанинг бош йўналиши ўзгариб қолмаган. Ҳар бир сони чор охранкаси цензурасидан ўтказиладиган газетани сақлаб қолиш учун юқоридаги каби материалларни чоп этишга мажбур бўлганди. “Бизни ғласнийлар, - деб ёзади газета - маълумотсиз, тилсиз ва миллат аҳволидан хабарсиз кишилар бўлиб турсалар, алардан миллатга уч пуллик ҳам фойда кутмак айбдур”. Тўғри, мажлислар рус тилида олиб борилган. Шунинг учун ҳам рус тилини мукамал биладиган, маълумотли бўлиш лозим эди. Чунки шаҳарнинг бутун ислоҳоти ва маъмурияти “думага боғлиқдур”. Шунинг учун думага “бойларни эмас, фикр эгаларини сайлаш лозим. Эътибор оқчада эмас, балки ақл ва фикрда илм ва маоруфдадур”¹. Газетанинг бундай чиқишлари аҳолини хушёрликка чақирди. “Шаҳар сайловлари ва аларнинг натижалари”² сарлавҳали мақоласида “Эмди миллатнинг вужуди захарли ўқлар ила ярадор бўлди”, деб ёзади газета. У халқни алдаб дума курсиларига ўтирган миллат вакилларини хиёнатда, шахсиятпарастликда айблайди. “Мусулмонларнинг кўзларин бўяб бошқа халқларни миллатимиздан кулдуруб иш бошида ўлтурдилар”. Ушбу сайловда тараққийпарварлар жуда оз овоз олишади. Дума икки гуруҳга бўлинади: жаидчилар, қадимчилар.

Чоризмнинг миллий зулми устига маҳаллий аҳоли орасидаги ўзаро низо, келишмовчилик Туркистоннинг катта илллати эди. Мана шундай келишмовчиликлар туфайли Туркистон бир неча бор душман қўлига тушганди. “Садои Туркистон” газетасида “Туркистон саёҳати” сарлавҳали публицистик асар босилган. Бу асарда газета ходимларининг айта олмаётган юрак сўзлари англашилгандек бўлади. Бир қарашда буни илғаш қийин. Чунки Туркистон мажозий маънода бобо қуёшга қиёс қилинади. Мажозий тимсоллар билан мақсад баён қилинади. “Осмонни қоп-қора

¹ Садои Туркистон, 1914, 12 ноябрь.

² Садои Туркистон, 1914, 29 октябрь.

булутлар қоплаган, шиддатли “садолари” бутун жаҳонга эшитилуб қоронгу ер юзини “Ойна”дек очик равшан кўрсатмакда эди”.¹ Бу ўринда “Садои Туркистон” ва “Ойна” журнали кўзда тутилмоқда. Туркистонни сўниб бораётган ғафлат уйқусига ботган ерга қиёс этади. “Ул шул ерда обод бўлиб қизил гуллар ва оқар сувлари ичида қиёматгача роҳатлануб ухламоқчи ва коинот биёбонларида саёҳат қилуб умр ўтказмакчи бўлган экан. Лекин биз сариғ юзлар бутун адабсизлигимиз ила келуб они босуб ва эзуб битурдик”. “Сариғ юзлилар” - мустабидларнинг мажозий номи. “Сен,-деб ёзади газета,-Туркистонни ухляпти, деб ўйляпсанми? Янглишасан. Йўқ, у ухламас. Ул бетоб бўлуб ётибдур. Турмакни орзу қилса ҳам тура олмас. Чунки сан онинг ўзи озуқаланадургон таомларини единг. Ёлғуз шул илагина қолдирдинг: томиридан сўруб қонин ичдинг. Ўзингга мактаб оч, ўзинг ўқи, сан ўзинг тараққий эт. Маданиятингни қидир. Туркистонни хўрлама”. Бу сатрлар мустабидликка газетанинг очик исёни эди. Шундай сатрларни битган “Садои Туркистон” ўлканинг фиғони, оҳу-ноласи, ўзи ваъда қилганидек, “Туркистоннинг ҳазин садоси” бўла олганлиги яққол намоён бўлади..

Шунинг учун ҳам “Садои Туркистон”нинг ҳар сатри юрт ишқи , Ватан муҳаббати билан абадиятга доҳил бўлди. Бу газета теварагига жипслашган жаидлар чор ҳукуматининг ер, солиқ сиёсатига , сайлов тизимига қарши очикдан- очик фикр билдирдилар. Биргина Убайдулла Асадуллаҳўжаевнинг газетада босилган “Шариат ва закон”, “Турли ўринларда”, “Бизда шаҳар солиқлари”, “Бизга ёлғуз гадолик ёки ўғирлик қолур” каби мақолалари, “Туркистон давлати қандай бўлиши ҳақидаги кўрсатмалар”дея талқин қилиниб шу баҳона чор ҳукумати газетани ёпиб қўйиши ва бош муҳаррирни жазолаш учун етарли далил бўлиши мумкин эди.² Дарҳақиқат, халқнинг сиёсий – ҳуқуқий маърифати, эрки, истиқлоли учун курашган “Садои Туркистон” ўзбек публицистикасининг шаклланиши ва ривожланишига бешик

¹ Садои Туркистон, 1915, 15 февраль.

² Шукрулло. Тирик руҳлар. -Т.: Шарқ, 1999. –Б.106.

бўлди. Ватанпарварлик руҳи билан суғорилган қатор мақолалари миллий истиқлол ғояларига дастуриямал бўлиб тарих саҳифаларига битилди.

§2.2. “Садои Туркистон” газетасида маориф муаммоларининг таҳлили

“Садои Туркистон” газетаси XX аср бошларида чиққан миллий газеталаримиз орасида салмоқли ўринни эгалайди. Шу боис тадқиқотчилар унга муносиб баҳо бериб келишган. Жумладан, А.Жалолов ва Ҳ.Ўзганбоевлар ёзганидек: “Садои Туркистон” кунномаси 1914-1917 йиллар оралиғи ўзбек вақтли матбуоти нашрлари орасида ўзининг йўналиши, мавқеи, тутган ўрни нуқтаи назаридан ажралиб туради”¹. У ўзининг илк қадамлариданоқ миллат тараққиётининг пойдевори бўлган маориф масаласига алоҳида эътибор берди. Бу эса унинг XX аср бошларида бутун мусулмон дунёсида пайдо бўлган уйғониш, буюк маърифатпарвар Исмоилбек Ғаспирли бошлаган мусулмонча янги таълим тизимининг Туркистондаги жорийси учун ғоявий ҳам амалий кураши эди. Шу боис газета илк сонлариданоқ: “ҳар бир мамлакат халқининг тараққий ва таназзули, ҳаёт ва мамоти мактаб масаласига боғлиқдир”, деган ғояни илгари сурди. “Бизнинг бу жаридамиз Туркистон мактабларининг аҳволини ислоҳ ва ҳуқуқини мудофаа мақсади-ла чиқарилганлиғи учун бунда энг кўб баҳс қилинадурғон масала ва энг муҳим саналадурғон мақола шул мактаб тўғрисида бўлур”² дея ўз йўналишини белгилаб берди. Газета энг аввало очиқ фикрли янги авлодни тарбиялашга эътиборни қаратди. Шунинг учун ҳам “усули жадида” мактабларини кенг тарғиб этди. Ҳам чоризм, ҳам маҳаллий амалдорларнинг иккиёқлама зулми остида қолган кенг омманинг қашшоқлигининг, фикрий турғунлигининг асосий сабабини маърифатсизликда деб билди.

¹ А.Жалолов, Ҳ.Ўзганбоев. Ўзбек маърифатпарварлик адабиётининг тараққиётида вақтли матбуотнинг ўрни.-Т.: Фан. 1993. -Б-82.

² Садои Туркистон, 1914 йил, 4 апрель.

Савол туғилади. Туркистон халқлари саводсизмиди? Йўқ, асло! Туркистон – маърифат ўчоғи эди. Ислон дини заминида мактаб ва мадрасалар фаолият олиб борарди. Киритилажак янгилик эса, буларни ислоҳ қилиш йўли эди. “Бу йўл миллий ва диний-маънавий қадриятлардан воз кечиш эмас, балки, аксинча, улар асосида, бундан кейинги ривожланиш ва тараққиётга ҳалақит берувчи эскирган ақида ва хурофотлардан воз кечиш билан аста-секин ўтиш эди”¹. Энг муҳими, ёшларда миллий руҳни уйғотиш мажбурияти турарди. “Садои Туркистон” тахламларида маориф масаласи газета муҳаррирлари учун бош мавзу бўлди. “Мактаб дўсти” имзоси билан босилган “Туркистон мактаблари” туркум мақоласида Туркистонда мавжуд мактаблар, улар олдида турган муаммоларга батафсил тўхталган, усули жадида мактабларининг миллат тараққиётидаги ўрнини кенгроқ ёритишга ҳаракат қилинган. “Усули жадида” деганимиз шул расмий мактабдурки, ҳозирда Туркистонда комили муваффақият ила томир отмоқда. Бу мактаблар синфий имтиҳонлари воситаси ила ўзининг на эканлигини халққа, ҳукуматга билдурди”², деб жаид мактабларига баҳо берилади.

Маълумки, ўша даврда Туркистонда турли хил эски усулдаги, усул савтия, усул жадида ҳамда русский - туземний мактаблари мавжуд бўлиб, аҳоли қайси усулда ўқитиш фойдали эканлигини батамом тушуниб етмаган эди. Бунга маҳаллий уламоларнинг жаид мактаблари ҳақидаги турли бўҳтон ва тухматлари ҳам сабаб бўлган. Бу ҳақда Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг 1927 йилдаги қурултойда сўзлаган нуткидан ҳам билиш мумкин: “Ўша вақтдаги жаид мактабларига уламолар, бой - ҳамма ва ҳамма қарши эди”³. Газетанинг “Бухоронинг аҳволи ҳозираси” сарлавҳали таҳририят мақоласида баён қилинишича, Бухорода муллалар усул жадида мактаблари устидан амирга арз қилишган. Улар “Бир неча жаидчилар чиқуб ўз бошларига болаларини жам қилуб

¹ Аъзамхўжаев С. Туркистон муҳторияти. -Т.: Маънавият, 2000. –Б. 13.

² Садои Туркистон, 1914, 15 апрель.

³ Миллий уйғониш. -Т.: Университет, 1993.

ўқутмакдадурлар. Бунларнинг олдини тездан олинмаси, болалар хуррият ҳавас бўлуб фуқарони оғу қиладурлар”¹ деб амирга ушбу мактабларни йўқотиш юзасидан маслаҳат беришган. Оқибатда янги усул мактаблари ёпилади. Бу ҳол биргина Бухорода эмас, Туркистон бўйлаб давом этарди. Шунинг учун ҳам газета ўзи кўтараётган мавзуларнинг амалий натижаларига жиддий эътибор қаратган. Жумладан, “Туркистон мактаблари” туркум мақоласи босилгандан сўнг, кўпгина шаҳарларда сармоядор бойларнинг химмати билан янги усул мактаблари ташкил қилинади. Бу ҳақда “Самарқандда мактаб”,² “Андижонда мактаблар”³ сарлавҳали мақолаларда маълумот берилган: “Аввалги мақолада аҳволи баён ўлмуш усул савтия исми остида улан “бўяма” мактаблар тамом халқ кўзидан тушиб инқирозга юз тушгач, зикр ўлмуш ағниёи киром ўзаро машварат қилишиб тартиблироқ бир мактаб очмак фикрина тушмишлар”.⁴ Бундан хабар топган “Мусулмон жамияти умидияси” ҳам мактабларга моддий ёрдам бера бошлайди. Газета бу ҳаракатларни мамнун бўлиб қайд этади: “Жамиятнинг бундай маориф йўлларини иона қилиб бошлоғонлиғи шоён таҳсин ва табрикдур”.⁵ Газетанинг яна бир жасорати рус - тузем мактабларидаги таълим тизимига миллий қадриятларимизни сингдириш ғоясини кўтариб чиққанлигидир. Газета чор ҳукуматининг мусулмон болаларини руслаштириш сиёсатига зимдан қарши чиқади. “Руский - туземний мактаблари, фойда ва зарарлари, тариқи ислоҳи” мазмунида берилган ушбу мақолада: “Мусулмонлар учун энг муқаддас саналган мусулмонча ўқув, ёзув, тил ва адабиёт дарсларнинг вақти оз қўйилганлигини”, бу эса миллат болаларини миллий руҳиятдан узиб қўйишини таъкидлайди⁶. Газета чиқишларининг яна бир эътиборли томони шундаки, маърифатли жамиятнинг асоси бўлган бошланғич

¹ Садои Туркистон, 1914, 11 июль.

² Садои Туркистон, 1914, 15 апрель.

³ Садои Туркистон, 1914, 18-апрель.

⁴ Садои Туркистон, 1914, 22 апрель.

⁵ Садои Туркистон, 1914, 15 апрель.

⁶ Садои Туркистон, 1914, 22 апрель.

мактабларни такомиллашган ўқув мезонларига мувофиқ ташкил этиш масаласини такрор ва такрор кўтариб чиқади. “Бир миллатнинг аҳволидан баҳс этмак учун, энг аввало, ибтидоий мактабларига назар солмак лозим келур”¹. Газета Туркистон бойларини маориф ҳомийлари бўлишга чақиради. Газетада босилиб борган “Мактабларга иона”² сарлавҳали кичик хабарларда Тошкент шаҳридаги бир неча бойлар томонидан мактаблар учун қилинган хайрия пуллари ҳақида маълумот беради. Жумладан: Шайхонтовур даҳаси Девонбеги маҳалласидаги муаллим Эшонхўжа мактабига 150 сўм, Себзор даҳаси Тахтапул маҳалласи муаллими Собиржон ва Шоқиржон Раҳимийлар мактабига 100 сўм, Тарновбоши маҳалласи муаллими Мунаввар қори Абдурашидхонов мактабига 250 сўм берилган. Газета мазкур хабарлар охирида ёзади: “Маъсум болаларимизни ҳар хил ҳунар мактабларига берайлук ва замонча тартиб қилайлук...табиб бўлсин, дурадгор бўлсинки, бизнинг жухут дўхтурлариға ва армани дурадгорлариға эҳтиёжимиз қолмасун”³. Айни пайтда халқимизнинг турмуш тарзи, урф-одатлари билан боғлиқ ходисалар ҳақида ҳам муносабатини билдириб ўтади: “Агар одамлар оқчаларини тўйларға сарф қилмасдан, энг зарур керакли нарсаларға ҳаражат қилсалар, ўзлари бундай хўрлик ва камбағалликларға қолмас эдилар”⁴. Мақола охирида афоризмга айланган бир аччиқ ҳақиқат эслатилади: “Тараққий қилур илм ва хунарли халқ, оёқ остида қолур жоҳул нодон халқ”.

“Садои Туркистон” газетаси ходимлари Туркистон бўйлаб саёҳатга чиқадилар, шаҳар ва қишлоқларда бўлишиб, халқнинг турмуш тарзини, хусусан маориф ишларининг қандайлигини ўз кўзлари билан кўрадилар. Буни газетада босилган туркум мақолалар ёрқин кўрсатади. Жумладан, Нуширавон Ёвушевнинг “Саёҳат парчалари” сарлавҳали туркум очеркида⁵. Туркистон

¹ Садои Туркистон, 1914, 15 апрель.

² Садои Туркистон, 1914, 4 апрель.

³ Садои Туркистон, 1914, 4 апрель.

⁴ Садои Туркистон, 1914, 18 апрель.

⁵ Садои Туркистон, 1914, 22 апрел, 2 май, 18 май, 6 июнь.

шаҳарларидаги маориф ишларининг оқсоқ манзараси батафсил чизиб берилган. Чунончи, муаллиф Наманган шаҳридаги маориф ишларига тўхталиб, “илум ва маориф ишларина келсак, бу ҳам Туркистоннинг бошқа шаҳарлари киби... балолик бешикиндан чиқолмай турадур” деб ёзади. Муаллиф зўравонлик қурбони бўлаётган маҳаллий халқларнинг аянчли қисматидан ўқиниб “маорифсиз миллат яшамас”, деган қатъий хулоса чиқаради¹. “Садои Туркистон”нинг заҳматкаш публицист ходимларидан Мунаввар қори Абдурашидхонов ҳам ушбу ижодий сафарда иштирок этган. Унинг Наманган шаҳри аҳлига маориф юзасидан ўз таклиф, мулоҳазаларини билдиргани газета ёзилган. Шунингдек, Туркистоннинг бошқа йирик шаҳарларида ҳам бўлиб, маърифатчиларга янги ўқув дастурларини тузишда кўмак беради. Н.Ёвушевнинг ёзилишича, икки кунлик ташрифдан сўнг “Мунаввар қори афанди зиёлиларга хитобан: сизларга оҳирги сўзим шул: мактабларнинг тараққий ва ривожига чолишунгиз. Чунки бизнинг истиқболимиз шул мактаб масаласига боғлидур. Ҳозирда бизим учун лозим ўлон нарсаларнинг энг яхшиси мактаб! Мактаб! Мактаб!” деб оташ арабаға минуб Ҳўқанд тарафига сафар этдилар.

Мирмулла Шермухамедовнинг “Илм ва маърифат” сарлавҳали насрий шеърида ҳам юқоридаги фикр бадиий ифодасини топган. Муаллиф илм ва маърифатнинг инсон маънавиятидаги беқиёс ўрнини юқори баҳолаб, “Эй, қоронгулик мағрибини нурли қилгон маърифат офтоби! Сенинг жамолингни кўриб висолинг мевасини жам этмоққа мувофиқ бўлганлар қадар дунёда масъуд бўлган бир миллат ўлмайдур”² деб Туркистон ёшларини дунё илмларни эгаллашга чақиради. Бунинг учун энг аввало кутубхоналар ташкил этиш зарур деб билади. Шу мақсадда “Қироатхона лозимдур” сарлавҳали катта мақола эълон қилинган ва бутун ёшларни жипслаштирадиган, билим олишга чорлайдиган қироатхона ташкил қилиш муҳимлигини мисоллар асосида тушунтириб

¹ Садои Туркистон, 1914, 22 апрель.

² Садои Туркистон, 1914, 25 апрель.

берган. “Халқимизнинг бир камчилиги бор: унда бир миллий қироатхона йўқлигидур. Тошканд марказида бир қироатхона очиб, у ерга журналлар, газеталар келтируб ёшларимизни олам янгиликларидан хабардор этсак, илмга, маърифатга ҳаваслари ортади”¹ дея ёзади муаллиф. Ушбу мақола босилгач, газетага мактублар кела бошлайди. Кўпгина сармоядорлар, савдогарлар ўз китобларини қироатхонага ҳадя қилиш ва моддий ёрдам беришларини маълум қиладилар. Бу тўғрида газетада “Жаридамизнинг 5 - нчи нўмерида “Қироатхона лозимдур” унвони ила босилмиш мақолани ўқигон Тошканд ёшлари орасида бу хусусда жиддий бир ҳаракат бошланди”, деб мактублардан намуналар келтиради. “Етар энди ғафлатимиз! Биз ҳам бошқа миллатлардан ибрат олиб бирликда иш кўриб ўзимизнинг устимизда турғон миллий масалаларимизни тезлик ила фаолиятга чиқармоққа ҳаракат қилайлик. Ишлайлик. Бу хусусда ҳар қанча лозим бўлса ионага ҳозирман. Абдулқосим Тошмуҳамедов жаноблари”. “Ҳозирда халқимизни нурлантурмак учун энг биринчи вазифамиз бир миллий қироатхонани фаолиятга чиқормак ва бунга моддий ва маънавий ёрдам бермакдур. Биз ҳар қанча ёрдамга ҳозирмиз. Турсунов Носир Муҳаммадий”². Бундай мактублардан мамнун бўлган газета “Алҳамдулиллоҳ, бизда ҳам мактаб ва мутолаага ҳаваслилар ортмиш. Илм ва маърифатга рағбат фикрлари уйғонмушдур” деб ёзади³. Газетанинг тинимсиз саъйи - ҳаракатлари беҳуда кетмади. “Садои Туркистон” журналистларининг ташаббуслари билан эски усул мактабларида ҳам ижобий ўзгаришлар юз беради. “Муаллимлар қарори” сарлавҳали хабардан маълум бўлишича, Тошканд муаллимлари ўз ўқувчиларидан “пайшанбалик олмасликка, жазо нақдия солмасликка, болаларни калтакламасликка ҳамда имтиҳонларни умум йиғинда” ўтказишга қарор қиладилар. Ўша пайтларда мактаб муаллимларининг барчаси ҳам саводли, жонкуяр эмас эди. “Бизда

¹ Садои Туркистон, 1914, 2 май.

² Садои Туркистон, 1914, 2 май.

³ Садои Туркистон, 1914, 6 май.

ўқув ва ўқитув” сарлавҳаси мақоласида газета мана шундай муаллимларни кескин танқид қилади. Чинакам, ҳалол, фидоий устозларни: “Бу афандилар миллат болаларининг руҳин кўтармак, дилларидан жаҳолат ва нодонлик занжирларини илм ва адаб нури ила ювиб нурландурмак учун хизмат қилмоқдадурлар”¹, дея улуғлайди. Мана шундай муаллимларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қиладиган расмий бир идора ташкил этиш фикрини Рауф Музаффарзода ўртага ташлайди. “Олдимизда мадрасалар, мактаблар, муаллимлар, яна ниҳоятда кўп ишлар бор. Мадрасалар, мактаблар учун муаллимлар лозим. Муаллимларимизга ҳуқуқ берадирғон жой бўлмаса, ишимиз яхши бўлмас”, - деб ёзади у².

Рауф Музаффарзоданинг “Руҳоний идоралар ҳолидан” сарлавҳали мақоласида энг муҳим масалалар, маориф соҳасидаги кечиктириб бўлмайдиган вазифаларга руҳоний идоралари бефарқ қараётганлиги кескин танқид қилинади. Руҳоний идора вакилларининг бу камчиликлари чоризмга қўл келса-да, тараққийпарвар зиёлилар нафратини кўзгатар эди. “Бизким ҳукумат идоралари на маориф комиссиялари на матлабимизни тушунтирадурғон одамларимиз йўқ... ҳукуматнинг диний идоралар таъсис қилувдан мақсади-бизни бахт ва саодатга етушдирмак бўлса, бизга ҳам шу мақсадга хизмат қилмак лозимдир”³. Бу газета таҳририятининг ҳам жиддий талаби эди. Гарчи газета “мумкин қадар сиёсий сўзлардан йироқ бўламиз” дейишига қарамасдан, ҳар бир мавзу замирида зулм ва зўравонликка қарши кучли исён сезилиб турарди. У халқни маърифатли, очик фикрли қилиш учун барча имконият эшикларини очишга, бу йўлдаги тўсиқларни бартараф қилишга интиланган. “Тошкандда политехникум” сарлавҳали кичик бир хабар газетанинг 28 апрель 6 сониди босилган. Унда ёзилишича, Туркистондаги қазилма бойликларни ўрганиш ва улардан фойдаланиш учун шу соҳа мутахассислари зарур. “Шунинг учун,-

¹ Садои Туркистон, 1914, 6 май.

² Садои Туркистон, 1914, 17 май.

³ Садои Туркистон, 1914, 28 апрель.

деб ёзади газета, - рус зиёлилари Тошкандда Германия мактаблариға ўхшаш политехникум очувни сўрабдурлар. Албатта, мактаб кераклиғи ҳеч инкор қилинатурғон нарса эмас. Бунга рухсат берилур ҳам. Мусулмонлардан бошқа халқлар ўқур ва фойдаланур. Аммо шу мамлакат ўз халқи бўлғон мусулмонлар нима қилур эканлар?”.¹ Бу жуда ўринли савол эди.

Хабар давомида газета ўқувчини яна бир мулоҳазага чорлайди. “Алар бир вақтда ўз мамлакатларидан неча миллиард сўмлик пахта чиқорилуб, четга тилла конини қуриб тамоша қилуб зиёлилари ила қўлга - қўл тутушиб ҳаракат қилур”. Биз “Садои Туркистон”нинг ҳар бир саҳифасида мустабидларга қарши мана шундай ички исёнларга дуч келамиз. Ўзларининг бойликлари ила 2050 млн. халқни бойитурлик бой мамлакатлариндан фойдалана олмасдан бошқаларға мардикор бўлиб ишлашга кунлари қолмасми экан?”. Ўз ўрнида газета берган саволига жавоб излашга ҳаракат қилади. Туркистоннинг бу аянчли тақдирини ўзгартириш учун имкон топишга интилади. “Бирдан-бир йўл, деб ёзади газета, мана шу очиладурғон мактабларға кируб ўқуб, уларни кўпроқ очдирурға ҳукуматдан рухсат олмак лозим”. Газетанинг “Имтиҳон масаласи” таҳририят мақоласида: “Рус-тузем мактабларида имтиҳон масаласига жиддий эътибор берилиши, губернатур, маориф маъмурлари, амалдорларгача иштирок этишлари лозим, фақат мусулмонча қисмининг имтиҳонига аҳамият берилмаганлиги афу ўлунмас бир гуноҳ”². Мақола муаллифи бундай мактабларда мусулмончанинг йилдан-йилга заифлашиб, охирда йўқ бўлмоғига сабаб бўлмасми, деган хулосага келади.

Илм ва маърифат ҳам хунардан қолди маҳрум бизни халқ,
Маърифатсизлик балосига йўлиққон бизни халқ.

Мактаб ўрнига очилди ҳар маҳаллада майхона,

Нафрат этмак нари турсун шод, ва хандон бизни халқ.³

¹ Садои Туркистон, 1914, 28 апрель.

² Садои Туркистон, 1914, 11 май.

³ Садои Туркистон, 1914, 22 апрель.

Эндигина адабиёт осмонида пайдо бўлаётган Абдулхамид Сулаймон Чўлпон қаламига мансуб ушбу сатрлар ҳам “Садои Туркистон” саҳифаларидаги маърифат ҳуррият руҳининг ёниқ бир шуъласи эди. Газетанинг 1914 йил 20 май сониди Каримбек Норбек ўғлининг “На учун ибрат олмаймиз” сарлавҳали мақоласи босилади. Унда муаллиф илгари сурган ғоя – “маориф” сўзи замирида миллат озодлиги, маънавий камолоти йўлидаги қалб изтироблари ифода қилинганлиги ўқувчини ҳайратга солади. Шу боис газетани ўз даврининг ҳуррият байроғи бўлган, дейишга асосимиз бор.

Газета муаллифлари Туркистондаги мустабидлик тузумининг ёввойи тус олишига маҳаллий халқнинг маърифатсизлиги ҳам сабабдир, деган фикрни билдиришади. Улар табиий бойликлари кўп Туркистон ерларидан мустабидлар мўл-кўл даромад олаётганлигидан, ерли халқ ўз табиий бойлигидан ҳам маҳрум қолаётганлигидан ўқинишади. “Бунга сабаб - деб ёзади газета, - зироат, саноат ва тижорат киби замона илмларидан хабарсизлигимиз. Тездан ҳаракат қилиб ўқимак ва маърифатли бўлмек учун жаҳд ва жадал қилайлик. Йўқса вақтимиз қўлдан кетар ва азиз умримиз илмсизлик йўлида барбод бўлур. Вақтимиз оқчадур”.¹ Маҳаллий зиёлилар Туркистондаги ўқув тизимининг барча босқичларини тубдан янгилаш зарур ва шарт эканлигини газета саҳифаларида чоп этилган мақолаларда исботлаб беришган. Ўша пайтларда янги усул мактаблари йўлга тушаётган бўлса ҳам, янги тартибдаги мадрасалар йўқ эди. Шунинг учун ҳам “Садои Туркистон” бу муаммони кечиктирмай ҳал этиш кераклигини халққа англатишни ўзининг бурчи деб билади. “Ҳозирги мадрасаларимизда ўқув” сарлавҳали мақолада Самарқанд, Бухоро, Андижон каби йирик шаҳарлардаги мадрасаларнинг ўқув тизимини кескин танқид қилади. Газетанинг 1914 йил 20 июнь сониди босилган ушбу мақола Туркистоннинг эртаси бўлган ёшлар биргина дин илми билан чекланиб қолаётганлигидан афсусланади.

¹ Садои Туркистон, 1914, 20 май.

“Ҳозирда ҳаёт ва мамот даражасинда энг муҳим масала, – деб ёзади газета - қозилиқ ва муфтилик, яъни идораи руҳониялар таъсис қилмоқ масаласидур”.... Бунинг учун муқтадор ҳуқуқшунос олимлар керак. Онларни етишдирмак учун тартиблик ва интизомлик мадрасалар керак”.

Айтиш мумкинки, Туркистонда мустақиллик ва озодлик учун курашнинг тайёргарлик дастури мана шу халққа зимдан англатилгандек туюлади. Бу жиҳатдан Тавалло Тошкандийнинг ушбу сатрлари характерлидир:

Кўр, эй миллат, жаҳон миллатларин, бекор юрмайдур,
Бизингдек эрта кеч чойхонада ҳаргиз ўтирмайдур.
Борур турлик ватан айлаб илм учун Европаға,
Ўқур турлик фунунлар, соядек бир ерда турмайдур.
Агар таҳсил эдурса ул бўлур миллатға бир ходим,
Ва лекин биз киби тўй, маърака деса юрмайдур.¹

“Садои Туркистон” дадил кўтарган долзарб мавзулари билан оммавийлашиб борди. Ҳар бир мақоласига газетхонларнинг муносабати бериб борилган. Жумладан, “Ўш мўътабаронларининг ибратли қарори”² сарлавҳали хабардан маълум бўлишича, Ўш шаҳридаги Мулла Насриддин мингбоши раҳбарлигидаги бир гуруҳ зиёлилар тўй, азалардаги ортиқча исрофгарчиликларга барҳам беришга аҳд қилишиб, ҳокимга мактуб йўллашган. Улар бу йўлдаги сармояларни мактаб ва мадрасалар ривожига ҳадя этиш лозим, деган фикрни билдиришган. Газета идораси мана шундай миллат фидоийларига ўз миннаддорчилигини билдириб борган. Бу эса, маълум маънода, шундай ишларни рағбатлаш эди. Адабиётшунос Иброҳим Ғафуров таъкидлаганидек, “ёшларни замонавий мактабларда ҳамда илғор мактабларда ўқитиш, олий мактаб ва мадрасалар очиш, замонавий асосда ташкил этилган хунармандчиликни ривожлантириш, ўлка табиий жуғрофиясини ҳисобга олган ҳолда завод ва фабрикалар куриш, халқнинг техникавий маданияти ва билимларини кўтариш, жаҳон

¹ Садои Туркистон, 1914, 20 июль.

² Ушбу сон.

мамлакатлари билан Россия ҳамкорлигида туриб иқтисодий - маданий муомалаларга киришиш, тарихий-ижобий анъаналарга ва тажрибаларни тиклаш ва жонлантириш газетанинг бош мақсади эди”¹.

1915 йилда Туркистон генерал-губернаторлиги маъмурияти Тошкент шаҳри забт этганлигининг 50 йиллигини нишонлашга қарор қилади. Шу муносабат билан “Садои Туркистон” “Юбилейга ҳозирланув” сарлавҳали мақола эълон қилади. Эътиборли томони шундаки, мақола жуда майда ҳарфлар билан босилган. Бу ҳам газетанинг мазкур “юбилейи”га муносабатини кўрсатади. Мақола газета бош муҳаррири У.Асадуллаҳўжаев номидан берилган. Унда ёзилади: “Онлар олғон киши, қанча шодлик қилсалар ярашур. Биз эсак шаҳар берғон киши. Бизга шодлик ўрнига хафалик керак деб оғуз очуб қараб қоламизми?” Бу саволга муаллиф шундай жавоб беради: “Дуруст, Русия ҳукумати бизим шаҳримизни забт этди. Ҳукуматимизни қўлдан олди... Лекин, Туркистонда темир йўллар, телеграф, телефон тармоқларининг вужудга келишига сабаб бўлди. “Ўзимизнинг 50 йиллик садоқатимизни шафе келтириб бундан бир фойдали ишга ижозат сўралганда, ҳукумат ҳам рад қилмаслиги табиийдур”² дея Туркистонда олий бир мадраса, дорулмуаллимин очишга ҳукуматдан рухсат сўраш лозимлигини ёзади. “Бизга тездан ҳаракат қилуб қози, муфти, мударрис, муаллим, имом ва муаззин етиштурадурғон мунтазам бир мадрасаи олия очмак фарз даражасинда зарурдир. Буни эса шул юбилей муносабати ила очмак ҳар жиҳатдан осон ҳам мувофиқдур”.

“Садои Туркистон” газетаси жамоатчилик эътиборини қаратган мавзулардан бири – оналар саводхонлиги масаласидир. Жумладан, газетасининг “Хотун қизларимизга бир назар”³ сарлавҳали мақоласида шундай ёзилади: “Ёш болаларимизнинг ибтидоий тарбиялари оналар қўлинда ўлдиғиндан оналар бўладурғон қизларимизни ўқитмоқ, оналар учун хусусий мактаблар солмоқ,

¹ Гафуров И. Садои Туркистон ва миллий хаёллар. ЎзАС газетаси. 1994, 11 март.

² Садои Туркистон, 1914, 28 май.

³ Садои Туркистон, 1914, 3 июнь.

муаллима ва мураббиялар ва тарбия афъолига ошино бўлган оналар етиштурмак масаласи биринчи даражада муҳим масалалардандур”. Бу масала ўша даврда зиёлиларимизни ўйлантирган муаммолардан бири эди. Бугун ҳам мустақил Ўзбекистоннинг хотин-қизлар маънавияти масаласига алоҳида эътибор бераётганлиги бежиз эмас. Зотан, истиқбол эгалари бўлган ёшлар тарбияси, энг аввало, оналарга боғлиқ. Шу боис ўз даврида “Садои Туркистон” ҳам мана шу масаланинг ҳал этилишига эътибор қаратганди. Мавзуга оид мақолалардан воқиф бўлган туркистонлик аёллар ўз орзу-армонларини ёзиб газетада чоп эттирдилар. Унда “Пошшоҳонум” имзоси билан мусулмон хотин - қизларига даъват эълон қилинади.¹ “Эй, мусулмон қардошларим! Шунча вақт илм ва маоруддан маҳрум жаҳолат зиндониди ётганимиз етади. Битсун жаҳолат ва ғафлат, битсун орамиздаги расм ва одат”.

“Садои Туркистон” саҳифаларида Абдулла Авлоний, Тавалло, Сўфизода ва бошқа маърифатпарварларнинг ўзбек хотин - қизларини илмга, ҳунарга даъват қилувчи шеърлар чоп этилган. Масалан: Тавалло Тошкандий қаламига мансуб шеърда шундай сатрлар бор:²

Болалар тарбиятлик ўлмак учун,
Оналар бўлсин тарбият кўрган.
Тарбиятсиз оналарнинг боласин,
Тузата ололмас муллим ҳеч йўл (б) илан³

Муҳаммад Шариф Сўфизоданинг “Ўқинглар, оналар!” шеърда ўзбек оналари билим олишга чақирилади.

Миллати исломиятнинг бонуси,
Ўзбек элининг қоракўз оҳуси.
Қор қилур бир куни жаҳл оғуси,
Илм ва амал ушбу касал доруси.

¹ Ушбу сонда.

² Садои Туркистон, 1914, 2 сентябрь.

³ Садои Туркистон, 1914, 25 июль.

Қумри билан булбул ва бедоналар,
Яхши ўқурсиз ҳам ўқинг оналар.¹

“Бир миллатнинг ҳар жиҳатдан тараққий қилмоғи ва маданийлашмоғи хотун - қизларининг илми, ахлоқи ва фикри жиҳатларидан тараққий ва маданийлашмоғига мувофиқдур”, дея газета миллат тараққиётига тўсиқ бўлаётган бидъат ва исрофгарчиликларга хотин-қизларимизнинг ўқувсизлиги ҳам сабаб, дейди. “Орамизда бўлғон кўп исроф ва бидъатларга ва кўп бойларимизнинг банкрот бўлуб қарздор ва абгор бўлмоқларига шул хотин - қизларимизнинг жаҳолат ва одатлари ва тўй масалаларида эрларининг ўз ҳолларини қўймасдан турли исрофларга мажбур этганликлари сабаб бўлмақдадур”. Тошкандлик муаллима имзоси билан босилган “Туркистон мусулмонлари тарафидан бир садо” мақоласи: Битсун бундай аҳамиятсиз зийнат асбоблари!... Энди бизни ўқитурга ғайрат қилингиз, ғайрат!!!” - дея ўзбек қизларини маънавий бойлик сари чорлайди². Газета оталарни қизларига қатор - қатор зийнат, тилла тақинчоқлар тақишдан кўра, илмли қилишга чақиради. Сора Музаффариянинг “Айб ўзимизда” сарлавҳали мақоласида хотин - қизлар номидан: “Бизда истеъдод ҳам бор, қобилият ҳам бор. Онг ва фикр ҳам бор. Бир уй ичигина эмас, баъзи эрлар ҳам ўрнига келтира олмайдиган мамлакатлар идора қиладурғон қувват ҳам бор”- дея ёзилади.³ Тадқиқотчи Нодира Мустафоева “Аёл юксалтурур башариятни”⁴ мақоласида таъкидлаб ўтганидек, Нозимахоним, Лайлохоним каби шоира қизларнинг шеърлари “Садои Туркистон” саҳифаларида чоп этилиши газетанинг хотин - қизларга катта умид кўзи билан боққанлигидан далолат беради.

Фаол муаллифлардан Рауф Музаффарзоданинг “Янги йилдан эски тилаклар” сарлавҳали мақоласида⁵ ҳам хотин-қизларимизни дунё илмларидан хабардор бўлишга ижтимоий - ҳаётда илғорин

¹ Садои Туркистон, 1914, 18 май.

² Садои Туркистон, 1914, 20 май.

³ Садои Туркистон, 1914, 23 август.

⁴ Тафаккур, 2000, 1-сон. –Б. 19-20.

⁵ Садои Туркистон, 1915, 6 январь.

сонлар сафида бўлишга чақиради. Газетада мана шу даъватлар, эълон қилинган, таҳририятга, кўплаб мактублар кела бошлайди. Ҳатто Тошкентнинг Себзор даҳаси, Тахтапул маҳалласида истиқомат қилаётган 15 нафар қизнинг илм даражасини аниқлаш учун имтиҳон жорий қилинади. Бу ҳақда газета мамнунлик билан шундай ёзади: “Бу қизлар имтиҳони бутун Туркистон мусулмонларининг илм маориф йўлига биринчи уринишлари бўлиб, мундан сўнгра мактабларимизнинг ададларини кўпайтирмоғини жаноб ҳақдан сўраб қолурмиз”¹.

Илм ва дониш яхши зийнат қиз - хотинга молидан,
Илм олуб шояд қутулса ғафлатнинг чангидан.
Тарбиятсиз боғу - бўстондан самар кутмак айб,
Ишламай гулзорда бекор гул кутмак айб,

деб ёзади газета. Кўринадикки, газета маорифнинг барча жабҳаларини кенг ва чуқур таҳлил этишга ҳаракат қилган. Шунинг учун ҳам “Жамият қандай очилур” сарлавҳали таҳририят мақоласида² “Маориф ва маданият боғчасининг биринчи дарбозаси мактабдур”, деб тараққиёт йўлини маърифат орқали кўради. Газета замон талабларига жавоб берадиган янги мактабларни ҳуқуқий томондан ҳимоя қилиш учун жамият ташкил этиш муаммосини кўтариб чиқади. Бу борадаги мақолада ушбу жамиятнинг дастури ва низоми ариза билан бирликда губернаторга топширилгани баён қилинган. Адабиётшунос Улуғбек Долимов ушбу мақолани Мунаввар қори Абдурашидхонов қаламига мансуб дейди. Шуниси диққатга сазоворки, гарчи манбаларда Мунаввар қори Абдурашидхонов газетанинг бадий, услубий жиҳатига етакчи муҳаррир деб кўрсатилган бўлса ҳам, бирор мақолага Мунаввар қори имзоси қўйилмаган. Айнан юқорида келтирилган мақолага “Фарёд” деб имзо чекилган.

Петербургда бўладиган кенгаш мажлисида кўриш учун мусулмон депутатлари номидан Сайидносир Миржалилов мусулмон руҳоний идорани тузиш тўғрисида 16 моддадан иборат

¹ Садои Туркистон, 1914, 18 июль.

² Садои Туркистон, 1914, 28 июнь.

лойиҳа эълон қилади. Ушбу лойиҳада Туркистон халқини иқтисодий, ижтимоий, ҳуқуқий томондан ҳимоялаш, яъни қози, муфти ва муаллимлар ва мударрислар етиштирадиган олий мадраса очиш ғояси кўтарилган. Ушбу масалалар кўтарилган мақола газетанинг 1914 йил 1 июль сонидан босилган, 15 июль сонидан эса, бу лойиҳага Петербург шаҳридан ижозат берилганлиги маълум қилинган.¹ Албатта, маориф ишларини шу даражада йўлга қўйиш газета таҳририяти учун осон кечмади. Муҳаррирлар нафақат чоризм таъқибига, балки маҳаллий уламолар қаршилигига ҳам учраган, ҳоллари кўп бўлган. Ҳатто газета ходимларидан Рауф Музаффаров мадрасалардаги аҳволни танқид қилганлиги учун маҳаллий уламолар томонидан калтакланган.² “Умрларин мадрасаларда ўтказган муллаларимизнинг фикри ва ақли шул даражасиндадур”, деб ёзади алам билан газета. У.Асадуллахўжаев “Болаларимизнинг бахтсизликларига кимлар сабаб?” сарлавҳали мақола билан чиқади. У айрим уламоларнинг ёлғон гапларига учиб, болаларини замон илмидан, усул жадида мактабларидан қайтариб олаётган оталарга насихат қилади. “Ҳаёт мол ила эмас, ақл ва илм иладур” - деб ёзади бош муаллиф. Илм ва маданиятдан баҳраманд миллатлар ҳар вақтда бошқаларга ғолиб келурлар. Аммо жоҳил миллатлар доимо мағлуб”³. Бу сатрларда “Садои Туркистон” газетасининг маорифга бўлган асосий қараши акс этганди. Фузайл Жонбоевнинг “Кичкина феълун”⁴ рукнида босилган мақоласининг сўнгида шундай сатрлар бор: “Тараққий қилур илм ва хунарли халқ, оёғ остида қолур жоҳил ва нодон халқ”. Бу сатрларнинг битилганига салкам бир аср бўлди. Бу орада халқимиз жуда кўп машаққатларни бошидан кечирди. Ниҳоят ўз мустақиллигини қўлга киритди. Халқимизнинг истиклолни қўлга киритиш учун катта хизмат қилган “Садои Туркистон” ўзбек матбуоти тарихидан очиқ фикрли, дадил нашр сифатида ўрин

¹ Садои Туркистон, 1914, 8 июль.

² Садои Туркистон, 1915, 15 январь.

³ Садои Туркистон, 1915, 18 февраль.

⁴ Садои Туркистон, 1914, 18 апрель.

олган. Газета миллатнинг маҳв ва инқироздан қутқармоқ учун замона илмини, маорифини ўрганмоқ лозим, деган хулосага келди. Бу йўлда улуғ маърифатпарвар Исмоил Ғаспирали ғояларига содик қолди. Нафақат халқни маърифатга чорлади, балки Туркистонда маориф ишларининг ривожига амалий йўлбошчи бўлди.

§ 2.3. “Садои Туркистон” газетасида адабиёт масалалари талқини

“Садои Туркистон” миллат қаддини кўтарувчи ҳар бир таянчга алоҳида эътибор берди. Жумладан, халқнинг маънавий юзи, маданият даражасини белгиловчи мезон бўлмиш адабиёт масалаларини ҳам теран ёритди. Газета ўзбек миллий адабиётининг қандай бўлиши кераклигини аниқ тасаввур қилди. Шунинг учун “адабиётнинг вазифаси мамлакат эҳтиёжотини қузатмак ва майдонга чиқаруб қўймак, энг муҳим мавзуларни аҳоли назарига арз этмак” эканлигини жуда тўғри кўрсатиб берди. Вақтли матбуот бадий адабиёт намояндаларининг “мумкин қадар фикрсиз халқ ишига аралашуб мулойимона насиҳатларда бўлуб ва миллатнинг энг қоронғу бурчакларига кетуб нурли чироғ бўлуб миллатнинг жароҳатли узвларига даво солиш”га чақиради¹. Газетанинг энг фаол мухбирларидан Тўлаган Хўжамёров шундай ёзади:

Эмди қилғумдур ғуборингни кўзимга тўтиё,

Фикримиз қилсун тараққий, илмимиз топсун ривож.

Кўз очилсун, йўлни кўрсин, кўнглимиз топсин жило.²

Ҳар қандай тараққиёт руҳиятнинг покланишидан бошланади.

Бунинг энг кучли таъсир қуроли, шубҳасиз адабиётдир. Сўзнинг қилич тиғидан ҳам ўткир кураш воситаси эканлигини маърифатпарварлар аниқ тасаввур эта олдилар. Нафақат тасаввур ва таъриф эта олдилар. Балки соф миллий адабиёт учун курашдилар. Профессор Бегали Қосимов ўзининг “Миллий уйғониш” китобида: “жамиятни тарбиялашда адабиётнинг буюк

¹ Жалолов А., Ўзганбоев Х. Ўзбек маърифатпарвар адабиётининг тараққиётида вақтли матбуотнинг ўрни. -Т.: Фан, 1993. –Б.82.

² Садои Туркистон. 1914, 15 апрель.

ролини жади́дларимиз яхши англаган"¹, деб ёзади. “Адабиёт – миллат ойнаси” мақоласида келтирилган фикрлар кузатишларимизни янада бойитди: “Яланғоч даъват ва чақириқлар, шиорбозлик” кўзга ташланадиган жади́д адабиётининг “Садои Туркистон” публицистлари томонидан кенг таҳлил этилиши ушбу нашрнинг ўз вазифасини нечоғли адо этганлигидан далолат беради. Профессор Назира Абдуазизова ҳақли таъкидлаганидек: Газета адабиётни жамият янгилашишига таъсир қилувчи ғоявий бир куч, ғоявий қурол сифатида тасаввур этди.² Шу жиҳатдан Чўлпоннинг “Садои Туркистон” газетасининг 1914 йил 3 июнь сонидида босилган Чўлпоннинг “Адабиёт надур?” сарлавҳали мақоласи алоҳида диққатга сазовордир. Бу мақола ҳақида кўпгина адабиётшуносларимиз ёзишган. Улар тўғри баҳолаганларидек: Чўлпон “Адабиёт надур?” мақоласида адабиёт баҳонасида Туркистоннинг истиқболи ҳақида қайғуради, халқнинг келажагини таъминлайдиган омиллар тўғрисида мулоҳаза юритади”. Дарҳақиқат, мақолада шундай сатрлар мавжуд: “Танимизга сув ҳаво не қадар зарур бўлса, маишат йўлида ҳар хил қора кирлар ила кирланган руҳимиз учун ҳам шул қадар адабиёт керакдур. Адабиёт яшаса - миллат яшар”.³ Ёш Чўлпон юрагидаги бу туғён “Садои Туркистон” маслагини билан ҳамроҳанг эди. Шу боис ҳам сўзда ботир, идрокда илғор қалам аҳли учун газета саҳифалари ҳаминиша очиқ бўлган. Уларни таҳририят “Садои Туркистон”нинг “овози” деб ардоқлаган. Газета 1914 йилги 3 сонидида туб “Идорага мактуб” рукнида 15 ёшли Чўлпонга оқ йўл тилайди. “Туркистонли қардошларимизга” номли шеърини чоп этади. Чўлпон каби ёшларни “миллатнинг саодати, ривожини ва таракқийсини учун туғилган қаҳрамонлар” деб атайди. Ҳақиқатан ҳам, 24 қатордан иборат бу шеър ёш Чўлпоннинг бутун қалб туғёни мужассам эди. Шу боис ҳам унинг “Адабиёт надур?” мақоласини уйғониб келаётган Туркистон болаларининг курашчан шижоати ва теран идроки

¹ Қосимов Б. Миллий уйғониш. -Т.: Маънавият, 2002, 123-бет.

² Қаранг: Абдуазизова Н. Туркистон матбуоти тарихи. -Т.: Академия, 2000. –Б.137.

³ Садои Туркистон. 1914, 3 июнь.

билан ҳамнафас эди. Чўлпон ёзади: “Адабиёт, чин маъноси ила ўлган, сўнган, қораланган, ўчган, мажруҳ ярадор кўнгилга руҳ бермак учун фақат вужудимизга эмас, қонларимизга қадар сингишган қора балчиқларни тозалайдурғон, ўткир юрак кирларини ювадурғон тоза маърифат суви, хиралашган ойналаримизни ёруғ ва равшан қиладурғон чанг ва тупроғлар тўлган кўзларимизни артиб тозалайдурғон булоқ суви бўлғонлигидан бизларга ғоят керакдур”. Бу фикрлар ўз даври, нафақат ўз даври, балки бугунги истиқлол даврида яшаётган янги авлод учун ҳам зарурдир. Чўлпон ҳақли таъкидлаганидек: “Адабиёти ўлмағон ва адабиётнинг тараққийсига чолишмаган ва адиблар етишдирмағон миллат охири бир кун ҳиссиётдан, ўйдан, фикрдан маҳрум қолуб, секин-секин инқироз бўлур”. Газета 5-сонида “Садои Туркистон”ни мақтамоқ ўрнига фойдали миллий шеърлар ва адабий мақолалар ёзуб миллатни бедор қилмакка сайъ этмақларини орзу қилурмиз” дея ўқувчиларга мурожаат қилади. Шуниси характерлики, газетада севги-муҳаббат ҳақида ёзилган бирорта шеър учрамайди. Бу газета муҳаббат мавзуидаги шеърга қарши бўлган дегани эмас. Балки у ўша тарихий шароитда муҳаббат мавзуидаги шеърдан кўра ижтимоий-сиёсий, маданий – маърифий назм зарурроқ эканлигини англаган. Унда 74 та шеър босилган бўлса, барчаси миллатни курашга, илм-маърифатга, бир сўз билан айтганда миллий шеърлардан иборат. Айтиш жоизки, адабиёт мавзусини ёритар экан газета ўз маслаги ва мақсадига содиқ қолган. Абдулла Авлонийнинг афоризам даражасига кўтарилган шундай гапи бор: “Маоруддан, фунун ва маданиятдан маҳрум қолғон халқ жаҳолат панжаларининг орасида ҳамир киби эзилганидек, нодон кишини тирик ўлук деюрлар”.¹ Газета мана шундай “тирик ўлуклар”га қарши курашган. Ҳар бир сониде миллий ғурур, ватанга садоқат ҳақида ёзилган. У адабиёт ҳам шу ғояга хизмат қилиши шарт деб билган. Шунинг учун ҳам тахририятга келган материалларга жиддий ва талабчанлик билан

Эслатма: «Ялт-юлт» журнали Қозонда босилган ҳажвий журнал.

¹ Садои Туркистон. 1914, 18 июнь.

ёндашган. Бир неча сонда Чўлпоннинг ҳам айрим асарлари босилмайди, деган таҳририят жавоби босилган. Жумладан: газетанинг 33-сонигаги “Идорадан жавоблар” рукнида “Чўлпон афанди, “Нима бор?” унвонли мақолангиз “Ялт-юлт” журнаliga муносибдур”. “Садои Туркистон” муштарийларига шундай муурожаат учрайди: “Мақола ёзғувчи мухтарам зоти шарифлардан ёзадургон мақолаларини турк болалари учун ёзувларини ўтинамиз”.¹ Бу ёзилган мақолалар турк(ўзбеклар) учун тушунарли усулда ёзилсин, деган талабдир. “Бизга керакли иш ўз майишатимизни тузатмакдур. Агар ўз майишатимиздан олуб ёзуб юборсангиз, ғоятда мамнун ила босармиз”.² Кўриниб турибдики, “Садои Туркистон” моддий манфаатни кузатмай, маъно ва рух жиҳатини ҳам дарҳотир тутиб, миллатга тақдим этиш зарурлигини ҳар бир ёзувчи ёдда тутиши кераклигини қайта-қайта уқтирган. У “Маоруф ва маданиятни тарқатувчи ҳам матбаа ва матбуотдур”, дейди. Бу билан миллатнинг маънавий бешиги бўлган адабиёт ҳақида қайғуриш – ҳар бир матбуот ходими учун муқаддас бурч эканлигини таъкидлайди.³ Ёшларни тўғри йўлга бошловчи гўзал асарлар, таржималар дунёга келишини орзу қилади. “Қурук насиҳатлар ўрнига ибратли хабарлар” ёзишга чақиради⁴. “Халқ фойдаланурлик янги асарлар йўқ, - деб куйинади газета, - ҳозирда бундай асарларни ёзувчилар бўлмағон киби нашр этувчилар ҳам йўқдур. Янги майдонга чиққан мактаблар, муаллим афандилар таълим ва тарбия усуллари, албатта Туркистон мусулмонлари учун бу кунда кўзга кўрунурлик ва фойдали асарлар йўқдур”.⁵ Демак, миллий адабиётни маърифатчилар реал воқеаликда, жамият ҳаётида содир бўлаётган ижтимоий, маданий ўзгаришлар талқинида кўрган. Ёзиладиган ҳар бир асар халқ турмушининг яхшиланишига, ўқувчи онги, тафаккурида илғор ғояларни камолга етказишга хизмат қилиши зарур деб ҳисоблаган. Адабиётнинг

¹ Садои Туркистон. 1914, 8 октябрь.

² Садои Туркистон, 1914, 29 октябрь.

³ Садои Туркистон, 1914, 26 ноябрь.

⁴ Садои Туркистон, 1914, 5 август.

⁵ Садои Туркистон. 1914, 9 июль.

воқеликни акс эттириш талаби “Садои Туркистон”да қўйилганини кўриш мумкин. Шунинг учун ҳам газета саҳифаларида миллат қалбининг жароҳатларига даво бўлувчи асарларнинг илк намуналари босилди. Газета ёзади: “Эмди бизга ҳам миллий матбуот, миллий адабиётни тараққий қилдурмакга вақт келди. Эй, мухтарам ўқувчилар! Жаридаларимизни ҳар бирингиз ўқунгиз ва иқтидорингиз доҳилинда аларга фикрингизни ёзингиз. Бизга ўзимизнинг она тилимизда, ўз аҳволимизни ислоҳ қилмакга ғайрат этадурғон жаридалар лозим. Арабча ё форсча хоҳловчилар учун арабий ва форсий жаридалар кўбдур”.¹ Қўйидаги сатрлар ҳам мазмунан юқоридаги фикрнинг мантииқий давомидир: “Садои Туркистон” га Туркистонда исмлари тонулғон энг улуғ адиблар, муҳаррирлар ва шоирлар иштирок этадурлар. Шунинг учун доиман адабий, фанний, маиший ва ижтимоий масалалардан баҳс қилуб муҳим ва жиддий мақола ва хабарлар ила ўқувчиларин мамнун этажакдур”.²

“Туркистонга зўр шодлиғ” сарлавҳали мақолада эса, “Кўбдан бери кутилган Туркистон учун энг керакли Туркистон шевасинда шайх Саъдий усулида Абдулла Авлоний тарафидан ёзилуб, тошбосмада босулуб, 132 бетдан иборат муҳим асар майдонга чикди. Ҳар бир адабиёт ошиқларина, хусусан, муаллим афандиларина бирор нусхасини тавсия қилурмиз”, дея ўз ўқувчиларига “Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ”ни тавсия қилади. Газета пайдо бўлаётган янги асрларга деярли муттасил муносабат билдириб борган. “Тақриз” рукнида қатор асарларга баҳо берилган. Жумладан: Қоримуҳаммад Раҳим Тожи жанобларининг “Тикон” номли шеърий китоби ҳақида шундай ёзади: “Бу шеърий китоб ўз маишатимиздан олинуб ёзилғон бўлуб, ёшларга хийла таъсирлик мундарижоти бордур. Шеърлари орасида баъзан тотор тили учраса ҳам, биз тушунмайдурғон даражада эмасдур. Хулоса: ҳар ким олуб ўқуса ғоятда таъсирланадурғон бир асардур”.³ Яна бир хабарда

¹ Садои Туркистон. 1914,19 ноябрь.

² Садои Туркистон, 1914,26 ноябрь.

³ Садои Туркистон, 1914, 12 ноябрь.

шундай сатрлар бор: “Мусулмонча театр. Яқин кунларда Тошканд ёшлари тарафидан “Тўй” номли асар аскар ва мажруҳлар фойдасига ўйнамак учун губернатор жанобларидан рухсат олинди”.¹ Ушбу сахна асари 11 декабрь куни “Хива” томошохонасида ўйналади. Пьесада тўй ўтказишдаги беҳад исрофгарчиликлар кескин танқид қилинган. Бош ролни Абдулла Авлоний ўйнайди. Газетада муҳим томошо кўрсатганларга қарата: “Бутун театр тўла неча юзлар мусулмон жамоатига турмуш ойнасин қоратуб юзлардаги инсонларга ёпишмаган қоракуяларни жонли ўлароқ кўрсата билувчи ҳамма ёш артистларимизга миннатдорчилик билдирамиз”.² Ҳатто газетада таҳририяти ҳам бундай воқеалардан четда турмайди. Бош муҳаррир У.Асадуллаҳўжаев бошчилигида миллий кеча ташкил этилади. Кечада Колизей томошохонасида “Тўй” драмаси намойиш этилган. А.Авлоний ёшлар тарбиясида учрайдиган камчиликларни танқид қилиб ҳажвий шеърлар ўқиган. Театрда ҳозир бўлганлар олқиши билан янги театр труппаси тузилади.³ Бу “Турон” театр труппаси эди. Театр труппаси тузишдан мақсад “очиқ фикрли ёшларимиз ва зиёлиларимиз ила бирга қўшиб театр ва адабиёт кечалари ташкил қилмак” деб ёзади газета. Хабарда труппанинг Фарғона водийсига бўлажак сафари ҳақида тўхталиб, “...бу тарика “Садои Туркистон”ни моддий жиҳатдан бир қадар таъмин этмакдур” деб, ундан кўзланган мақсад баён қилинган. Лекин газета чиқишларидан бош мақсад куйидаги сатрларда ифодаланган: “Қачон бизим китобхоналаримиз аҳоли учун зарур бўлгон турли китоблар ила тўлур...Миллий матбуот деган сўздан ёлғуз жарида ва мажаллаларгина фаҳмланмасун. Кутубхоналаримиздаги тоторча китоблар ўрнига муҳим асарларни қачон ўзимиз ёза бошлармиз”. Бу сатрлар “Садои Туркистон” публицистларидан Рауф

¹ Ўша сон.

² Садои Туркистон, 1914, 18 декабрь.

³ Садои Туркистон, 1915, 6 январь.

Музаффарзоданинг “Янги йилдан эски тилаклар” сарлавҳали мақоласидан олинган¹.

“Садои Туркистон” миллат ва халқ манфаати билан йўғрилган гояларни кўтариб чиққан асарларни, уларнинг муаллифларини тарғиб этган. Чунончи, Фитратнинг мактаблар учун “Мухтасари тарихи ислом” асари, шоир Рожийнинг “Туркистон адабиёти” мажмуаси нашрга берилганлигини муштарийларга маълум қилган. “Кўкнори” интермедияси, “Кенгаш мажлиси” пьесаси ёзилаётганини мамнуният билан билдиради. “Керак мактаблар, керак янги ва мукаммал мактаб китоблари, миллатнинг энг муҳтож бўлиб турғон нарсалари бўлиб булардан ҳар бири миллий ва ижтимоий бир маразга шифоли даводур”. Бу газетанинг адабиётга қараши ва бу борадаги фаолият йўналиши эди. Албатта, “Садои Туркистон” нинг сайъ-ҳаракатлари беҳуда кетмади. Туркистонли қалам аҳллари орасида жонланиш пайдо бўлди. Бундан газета руҳланиб: “Шукрлар ўлсунки бизнинг орамизда ҳам сўнгги йилларда миллий театр ва рўмон китоблари ёзилуб босдурувлар кўрилмакга бошлади”- деб ёзади². Айни пайтда, газета чинакам халқчил асарларгина оммавийлашиб, миллат қалбига кириб бора олишини далиллар воситасида англатади. Жумладан, газета таъкидлайди: “Мухтарам қалам аҳллари тўйларда, гапхоналарда, (баччавозлар мажлисларида), базмларда ва шунга ўхшаш миллатнинг энг танқид қилинадурғон ўринларида биргалашуб юрмаклари керакдурки, токи комил ўшал одатларни китоб саҳифаларида чиройлироқ қилуб ёзгундай бўлсинлар”. Ижтимоий ҳаётдаги камчиликларни бадий асар воситасида фош этишдек масъулиятни “Садои Туркистон”да шундай баён этилган. “Имзосиз, чуваланган, маъносиз ва узун” асарлар жойи жариди эмас, “сабатдур” дея кескин талабларни кўяди. Газетанинг 63-сонида Ҳ.Ниёзийнинг “Янги саодат” асари босмахонага топширилганлиги ҳақидаги хабар берилар экан, “Бу китобда бир боланинг усули жадида мактабида ўқуб, илм шарофатидан

¹ Садои Туркистон. 1915, 6 январь.

² Эслатма: «сабат»- кераксиз коғозлар ташланадиган қути. Садои Туркистон. 1915, 5 февраль.

давлатга етушгани тасвир қилинур. Бу китоб кичик миллий рўмон бўлуб чиқса керак”, деб баҳо беради. Газетада бадий асарлар тарғиботи учун “Янги асарлар” рукни ташкил этилган бўлиб, унда муштарийларга жавоблар ҳам бериб борилган. Раҳматиллахўжа Афандига йўлланган жавобда шундай дейилади: “Ул мактабларда (эски мактабларда-С.Х) ёлғиз сизнинггина эмас бутун миллат болаларининг азиз умрлари беҳуда исроф бўлмоғи исбот этилган бир даъводур. Эмди бу мавзуларда миллий рўмонлар кутамиз”¹. Газетанинг 46-сониди “Театр ҳаваскорларига суюнч” сарлавҳали бир мақола босилган. Унда “Ойина” журнали ташаббуси билан Самарқанд ёшлари томонидан саккизта асарлар ёзилаётганлиги ҳақида хабар берилади. “Ўз маишатимиздан олинуб ва яхшигина келишдуруб ёзилинобудур, дейилади илк сахна асарларидан бири “Туй” драмаси ҳақида. Тил тўғрисидаги баъзи камчиликлардан қатъи назар қилганда, ўз турмушимиз дурустгина тасвир қилинган. “Бошқа театр китобларимиз йўқлигидан ва чорасизликдан Туркистоннинг шаҳар ва қасабаларидан “Падаркуш”ни қайта-қайта сахна томошага қўйуб ва қўйдуруб ибратлануб юрган ҳаваскорларга мана бу “Туй” рисоласи тақдим этилди”.

Халқнинг турмуш - тарзи, орзу интилишлари нафақат сахна асарларида эмас балки “Садои Туркистон” саҳифаларида босилган шеърӣ асарларда ҳам баралла жаранглаган.

Қўнуб гул шоҳига булбул дер эй, инсонлар! Инсонлар!
Қилурсиз тоқай ғофил ётиб афғонлар, инсонлар!
Туриг, уйқуни ташланг, илум олинг ёшлик ғаниматдур,
Йўқ эрса ўлгучидур жоҳил учун қурбонлар! Инсонлар!²
(Тўлаган Хўжамёров)

Ажиб бидъатпарастдурмиз, адо бўлдук ўсанмаймиз,
Хароб ўлдук жаҳолатдан, хануз ҳам оҳ, ёнмаймиз.
Боқинг, мактаб, мударрис чун ажойиб бизда йўқ журъат
Ҳама миллат орасида эрурмиз тараф беғайрат³.

¹ Садои Туркистон. 1915, 5 январь.

² Садои Туркистон, 1914, 5 апрель.

³ Ўша сон.

Ётма эмди миллатан қўйгил тараққийга кадам
Бил ғаниматдур нуфуз ўтказмагил дамни бу дам.
Эй, чўжиклар, илм ўқунг бизларни қилмай муттаҳам,
Бир муаммодур тириклик, ўз мушкулингдан урма дам.
(Тўла Тошкандий)¹.

Сўфизода қаламига мансуб ушбу сатрларга эътибор берайлик:

Ўқунгиз оналар!
Мунча ёмон шўрлади пешоналар
Сиз эдингиз жонлара жононалар
Қадрингизи билмади дебоналар
Қумри билан булбулу бедоналар,
Яхши ўқур сиз ҳам ўқунг оналар!²

“Садои Туркистон” ўзи кўтараётган муаммоларга муштарийларнинг қандай муносабат билдирганини доимо кузатиб борган. Жумладан, аёлларни илмга чорлаб шеърлар эълон қилган бўлса, ўз саҳифаларида шоира қизларга ҳам алоҳида жой ажратилган. Нозимахонимнинг “Фарёд” шеъри 25-сонида, қўқонлик шоира Лайлохоним “Табрикнома” шеъри 13-сонида эълон қилинган. Газета ўзбек хотин-қизларининг замон билан ҳамқадам, миллат дарди, орзулари билан ҳамнафас бўлишини истайди. Бу йўлда “йилт” этган нурга бефарқ қарамайди. Лайлохоним шеърлари форсий бўлган, шунга қарамай “Хўқандли адиба ва шоирамиз Лайлохоним тарафидан ёзилгонлиги учун жаридога дарж этдук” деб ёзади газета. Бу факт “Садои Туркистон”нинг илғор ғояларни тарғиб қилиш йўлидаги саъйи харакатини кўрсатади.

Олингиз бу садолардин ўқуб ибрат, дедим аҳбоб
Жавоб олдим бизга деюр йўх, йўх, йўх.
Дедимки, бошқа миллатлар тараққий топди кўрмайсиз,
Жаҳолат бирла ғафлат яхши дер асар йўх, йўх, йўх.³
(Тўла Тошкандий)

¹ Садои Туркистон. 1914, 11 май.

² Садои Туркистон. 1914, 17 май.

³ Садои Туркистон. 1914, 25 июл

Миллий адабиётни миллат овозига, созига айлантириш учун газета бор имкониятларидан фойдаланишга интиланган. “Халқ фойдаланурлик янги асарлар йўқ. Нашр қилувчилар ҳам йўқ. Ёшларимиздан ХХ аср мевасини кутмак учун бутун асослари ила ислоҳ қилинмак лозим”, дея ёзади газета 31-сонида. Газета таҳририяти истиқболга катта умид билан қараган. “Муштарийларга ҳадя” сарлавҳали материалда шундай ёзилади: “Жаридамизда шул вақтгача босилғон ҳамда навбат тегмағон сабабли босилмай қолғон миллий шеърларни йиғиб “Сабзазор” унвони остида бир рисола босдурмакдамиз. “Сабзазор” тош босмада босулуб эллик саҳифадан иборат “миллий шоирлар мажмуаси бўлур”.¹ 35-сонида эса, ушбу рисола босмадан чиққанлигини хабар қилади.

Адабиётшунос олим Э.Каримов Фитратнинг она-ватан ҳақида ёзган шеъри туфайли "Садои Туркистон" газетасининг июл сони Туркистон генерал-губернаторлиги томонидан мусодара қилинган деган фикрини билдиради². Биз газета таҳламларида чоп этилган барча шеърӣ асарлар билан танишиб чиқдик. Улар орасида Фитрат қаламига мансуб шеърни учратмадик. Ўринли савол туғилади. Фитрат ўз даврининг илғор кишиларидан бўлса-да, нега бу газетада иштирок этмаган? “Садои Туркистон”да биргина ўринда Фитратнинг “Мухтасар тарихи ислом” асари босмадан чиққанлиги ҳақида хабар берилган. “Идорадан жавоблар” рукнида ҳам Фитрат номини учратмайди. Хусусан, газетанинг июл оӣи сонларида Фитрат имзоси билан бирор мақола ёки шеър босилмаган. Газетани чиқишида ҳам узилиш йўқ. “Садои Туркистон” 1915 йилнинг апрелда чиқишдан тўхтаган. Профессор Э.Каримов қандай далилга асосланиб бу хулосага келганлиги номаълум бўлиб қолмоқда? “Садои Туркистон”нинг бир йиллиги муносабати билан эълон қилинган доимий муаллифлар қолган рўйхатида ҳам Фитрат номи келтирилмаган³.

¹ Садои Туркистон. 1914, 11 июль.

² Каримов Э. Развитие реализма в узбекской литературе. -Т.: Фан. 1975. -С.85.

³ Садои Туркистон. 1915, 10 апрель.

“Садои Туркистон” газетасида ўз даврининг барча нуфузли қалам аҳли иштирок этган. Чўлпон, Абдулла Қодирӣ, Абдулла Авлоний, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Мискин, Тавалло, Сўфизода ва бошқа ўнлаб истеъдод соҳиблари газетанинг чиқишига муносиб ҳиссаларини қўшганлар. Улар шеър, бадиий лавҳа ва публицистик асарлари билан шаклланиб келаётган янги адабиёт учун пойдевор қўйдилар. Халқчил адабиёт ва унинг ривожини учун курашдилар. “Садои Туркистон” мана шу йўлда қалам аҳли учун ўзига хос бир минбар бўлди. Газета адабиётни миллатга ўзлигини англатувчи маърифат ойинаси деб билди. Унинг зиммасига эрк ва озодлик учун кураш йўлида йўлбошчи бўлишдек буюк масъулиятни юкладди, бу Туркистонда янги миллий адабиётнинг туғилишига замин яратди. Газета теварагида адабиётнинг ёрқин намоёндалари тарбия топди. “Садои Туркистон” орзу қилганидек, улар миллий роман, миллий адабиётга асос солдилар.

§ 2.3. “Садои Туркистон” газетасида матбуот муаммоларининг ўрганилиши

“Садои Туркистон” газетасида ўз даври учун муҳим бўлган кўпгина ижтимоий масалалар муҳокама қилинган. Газетанинг ҳар бир масала юзасидан ўз қараши мавжуд.

“Эҳтиёжотимизни музокара қилмак мақсади ила матбуот саҳифалари очилди”, деб ёзади 31-сониди. “Ҳолбуки, - деб давом этади у,- миллатда бўлган кўрқинчли касалликларни ҳар вақтда англаб, аларга шифо изламак миллий матбуот вазифасидур”. Кўриниб турибдики, “Садои Туркистон” матбуотга хабар берувчи восита сифатидагина эмас, балки “миллатда бўлгон бутун қусурларни ва даҳшатли ҳолларни майдонга қўйиб буларни битурмак ва ҳар хусусда замонга мувофиқ ислоҳот чораларини кўрмак учун нашр қилинадур”, деб катта ижтимоий вазифа юклайди. Буни у миллий матбуотнинг биринчи вазифаси деб ҳисоблайди. Чоризмнинг ҳарбий цензурасидан эркин сўз юритишга қийналса-да, “Садои Туркистон” миллий матбуотнинг “ҳуқуқига

тажовуз қилмакка ҳеч кимнинг ҳақи йўқдур”, деган дадил фикрни билдиради. Газета миллий матбуот учун сўз эркинлиги муҳим омил эканлигини алоҳида таъкидлайди. Матбуотда эркинлик бўлмаса миллий ва маданий ислоҳотларни фаолиятга чиқора олмайди”. Бу газетанинг қатъий хулосаси эди.

“Миллий ҳаёт ва Туркистон мусулмонлари” сарлавҳали мақола Рауф Музаффарзоданинг энг муҳим публицистик асарларидан биридир. Муаллиф мулоҳазаларининг нечоғли теранлигини мақола якунидаги ушбу сатрлардан кўриш мумкин: “Бир замонлар келур , бу ҳақиқатлар шояд майдонга чиқмасдан қолмас”. Газетанинг 35-сонида босилган “Маданият нарdbони” сарлавҳали мақолада муаллиф фикрларини янада давом эттиради. Матбуотни халқнинг тили ва одатларидан хабардор қилувчи фикр кишиларини майдонга чорловчи маданият байроғига қиёс этади. “Ўзимизнинг она тилимизда миллий матбуот саҳифаларида аҳолимизга илм ва маданият нима бўлғонлигини ҳар вақт ёзиб турмак аҳолининг маишат ва аҳволидан ва она тилидан хабардор ҳамиятли зиёлиларимизга тейишли бир вазифадур. Алар бул қарзни устларидан тушурмасалар, миллат ва аҳоли ҳузурида ҳеч вақт масъулиятдан қутула олмасликлари муқаррардур”¹.

“Бизда зиёлилар ва миллий матбуот”² сарлавҳали мақолада ҳам жиддий муаммолар кўтарилган. “Миллат ифродини оқартириш мактаб, таълим ва тарбия усуллари ила бошланур... Миллатда ҳиммат аҳллари ва зиёлилар кўпайтурмак учун икки йўл бор. Бири миллий матбуотни тараққий этдирмак, иккинчиси ёшларимизни мунтазам илм ўйларига кирғузмакдир”. Газета матбуотни ёшларда шижоат руҳини уйғотадиган асосий восита деб билади: “Бунга матбуотдан бошқа ҳеч бир қувватли ва таъсирли илож топилмас. Халқимиз орасида оқ фикрли ва маорифпарвар зотлар ҳозирламак ва бу сояда миллатимизнинг моддий ва маънавий ёрдамига етишмоқ учун энг муҳим ва умидли чора миллий матбуотдир”.

¹ Садои Туркистон. 1914, 20 август.

² Садои Туркистон. 1914, 17 октябрь.

Бундай қараш ўз даври учун нечоғли тўғри бўлса, бугунги кун учун ҳам шунчалик аҳамиятлидир.

Газетада яна бир муҳим ғоя кўтарилган. Миллат ўз тилида матбуот байроқдори бўлиши керак. Сир эмас, ўша пайтларда тилимизда жуда кўп русча, татарча, форс сўзлар заруратсиз ишлатилар, бу эса миллий тилнинг софлигига зарар етказаётган эди. Шунинг учун ҳам газета “Она тилисиз ва миллий матбуотсиз дунёда ҳеч бир миллат тараққий ва маданият йўлига қадам қўймайди”, деган қатъий фикрни билдиради. “Садои Туркистон”нинг бу қадар куйинишига муайян сабаб мавжуд эди. XX аср бошларида маҳаллий аҳоли орасида матбуотни катта ижтимоий куч деб танувчилар кам эди. “Садои Туркистон”нинг атиги 1000 тагина обуначиси борлиги бунга ёрқин далилдир. “Тараққий”, “Шуҳрат”, “Хуршид” газеталари ҳам обуначилари камлигидан кенг оммавийлаша олмаганлигини газета алоҳида таъкидлайди. Шу билан бирга, бошқа миллатлардан ўрнатқилишга, ўз миллий матбуотига суянишга чақиради. Татар матбуоти мисолида матбуотни қандай ривожлантириш мумкинлигини тушунтириб беради. Буни уч асосда кўради: бойлар сармояси, муҳаррирлар қалами, аҳолининг эътибори, яъни обуначилар сонининг кўплиги. Бу масалага туркистонликларнинг беъэтиборлиги газетани ташвишга солади. Шунинг учун ҳам унинг 47-сонида “Ҳурматлу вакил ва муштариёларимизга мурожаат” сарлавҳали таҳририят мақоласи эълон қилинган. Унда “Садои Туркистон”нинг моддий мушкулотлари очиқ баён қилинган. Газета халққа мурожаат қилиб: “Матбуот - миллатнинг ойнасидур. Биноан алайҳа, миллатнинг бутун ҳаёти мажмуаси матбуотида инъикос этар. Биз ўзимизнинг нуқсонларимизни ёзмасак ва кўрсатмасак қачон ислоҳ этилурумиз ва қачон тараққий қилурумиз?” дея масалани кескин қўяди. Газета матбуотни жамиятнинг “ислоҳчиси” деб атайдди. “Ёшларимиз ғайрат қилсалар, бойларимиз ёрдам берсалар, муҳаррир ва муаллифлар қаламлари ила, муаллим ва муаллималар ўқутишлари, шоирлар шеърлари ила хизматларида маҳкам туруб

давом этсалар бизим миллат ўз вақтида оёққа босуб кетишига асло шубҳамиз йўқдур”¹. Газета ўзи билан бир пайтда нашр этилаётган газета ва мажаллаларга ҳам катта эътибор берган. Уларнинг оммавийлашиши учун кўмаклашган. Жумладан: “Ойина” журналининг рекламаси бир неча сонларида мунтазам бериб борилган. 50- сонидан чоп этилган рекламада шундай сатрлар бор: ”Туркий ва форсий, ўрта шевада, баъзан русча, ҳар ишдан боҳис мусаввар² ҳафталик мажаллаи исломиядур. Ҳозирда Туркистонда бирдан - бир мажалла бўлғонлиги учун бунга муштарий бўлмак ўқишга иқтидори бўлғон ҳар кимга миллий бир қарздур”.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, “Садои Туркистон” матбуотни саводхонлик мактаби деб билади. Агар газета саҳифасида бирор сўз нотўғри босилган бўлса, албатта кейинги сонидан тасҳеҳ бериб ўтган. Бир мисол: 49 - нчи нумер, 4- нчи саҳифага 4 - нчи устун 34 - нчи сатрда “дунёда бўлғон” деб бошланган жумлани “дин илми дунёда бўлғон” ва 3-нчи саҳифага биринчи устунда “билмам йиғлашуб” сўзларини “билмам нима (ёғлашуб)” деб дурустлаб ўқимак лозимдур³. Бундай тасҳеҳлар газетанинг 20 дан ортиқ сонидан босилган. Кўринадики, газета саводхонлик масаласига эътибор билан қараган. Оддийдек кўринган камчиликларини ҳам тузатиб кетган. Газета “миллий матбуотнинг вазифаси нима”, деган саволга жавоб бераркан: “Миллий матбуотнинг вазифаси миллатнинг эҳтиёжотин кузатмак ва майдонга чиқозуб қўймак, энг муҳим мавзуларни аҳоли назарига арз этмакдур”-дея таъкидлайди.

Рауф Музаффарзода қаламига мансуб ушбу сатрлар ўқувчини мулоҳазага чорлайди⁴. Муаллиф ўз фикрини давом эттириб, матбуот нашрларини табақаларга бўлиб чиқади. Унинг назарида ҳар бир синф, табақа учун махсус нашр керак. Матбуот даражаси, тили, савияси жиҳатидан ўзи мўлжалланган табақасига мослаб

¹ Садои Туркистон, 1914, 3 декабрь.

² Мусаввар – суратли дегани.

³ Садои Туркистон. 1914, 3 декабрь.

⁴ Садои Туркистон. 1915, 2 январь.

нашр қилиниши лозим. “Агар ҳар синф, халқ учун илмий, ижтимоий, маиший ва ҳар хил жариди ва мажаллалар бўлса, миллатнинг жумласи бирдан тараққийга савҳ қилинур эди. Миллий матбуот деганда сўздан ёлғуз жариди ва мажаллаларнигина фаҳмланмасун...Тоторча китоблар ўрнига шундоғ муҳим асарларни қачон ўзимимиз ёза бошлармиз? Қачон кутубхоналар аҳоли учун зарур бўлғон турли китоблар ила тўладур? Қачон Ўрунбурғ ва Қозондан китоб тошувдан тўхтармиз?”. “Садои Туркистон” ушбу муҳим вазифаларни зиёлилар бажариши лозим” деб ёзади. “Муҳтарам зиёлиларимиз ўзларини халқ хизматчилари деб тонисалар ва мумкин қадар фикрсиз халқ ичига аралашуб мулойимона насихатларда бўлсунлар ва миллатнинг энг қоронгу бурчакларигача кетуб нурли чироқ бўлсалар эди. Бу тариқа миллатнинг жароҳатли аъзоларига даво солинур, шифо топар... Жаҳолат қоронғулиги ичида йўлсиз қолғон халқни маишат ва ҳаёт йўллариغا ҳайдамак фикрли ва ақлли биродарларимизнинг вазифаси бўлғон киби саводли халқни миллий матбуот ила тонишдурмак ҳам аларнинг вазифасидур”¹. Рауф Музаффарзоданинг “Янги йилдан эски тилаклар” сарлавҳали ушбу мақоласида кўтарилган ғоялар “Садои Туркистон” нинг миллий матбуот фидойиларига даъватидек жаранглайди. Таҳририят томонидан “Вазифамиз нима?”² сарлавҳали мақолада ўша пайтлари кетаётган биринчи жаҳон уруши даврида газетанинг вазифаси уруш воқеалари билан саҳифаларини тўлдириш эмас, балки миллат муаммоларини кўтариш деб билади. Жумладан, мақолада ёзилади: “Мусулмон жаридасининг вазифаси ўзининг саҳифаларини миллат учун аҳамияти бўлмағон ва халқ савияси кўтармаган хабарлардан сақламак, ҳар нарсадан олдда миллатни мақсад тутиб, шуни кўрмак, шуни тушунмакдур”³. Халқда руҳсизлик, фикрсизлик жаҳолат ва эски одатлар ҳукм сураётган бир пайтда, унга йўлбошчи бўлишга ҳаракат қилади. Жариди сўзига нописандлик

¹ Садои Туркистон. 1915, 15 январь.

² Садои Туркистон. 1915, 6 март.

³ Газетанинг ушбу сони.

билан қараётган, арзимаган воқеаларни ёзиб мактуб йўллаётган газетхонларни тийрақроқ бўлишга, миллат манфаатларини юксак қўйишга даъват қилади. Бундай даъватлар "Идорадан жавоблар" рукнида чоп этиб борилган. Чунончи газета, 56-сонида ёзади: "Имзосиз, чуваланган, маъносиз ва узун мактубларнинг жойи жариди эмас, балки сабатдур". Муҳарририят газетхонларни саводли, ўқимишли бўлишга чорлаяпти. Демакки, "Садои Туркистон"нинг газета нашрига қўйган талаби юксак бўлган.

"Садои Туркистон" ўрни келганида чоризмнинг мустабидлик сиёсатига "коса тагида нимкоса" тарзида бўлса-да, муносабат билдира олди. Газетанинг ушбу ёзганлари фикримизнинг далилидир: "Урушни ёзувчилар кўб, аммо Туркистон мусулмонларининг холларини кўрувчилар оздур. Ҳатто йўқдур. Энди биз ҳам уруш ёзамиз, деб маъносиз сиёсатларга берилуб кетсак, миллат ва матбуот ҳузурида масъул бўлурмиз. Ва мақсадимиздан айрилуб кетармиз, деб кўрқамиз"¹. "Маъносиз сиёсат" - жумла замирига алоҳида маъно яширилган. Газетанинг бирор сони йўқки, жамият ҳаётига оид камчиликларни кўрсатмаган бўлса. "Кўнгилсиз ҳоллар"² сарлавҳали таҳририят мақоласини олайлик. Унда миллат тараққиётига халал бераётган тўсиқлар санаб ўтилган: "1. Энг тубан тарбиядан бошлаб ўрта ва олий даражаларгача матлуб самараларни берадурғон мактаб ва мадрасаларнинг йўқлиги. 2. Бола тарбия қилушни биладиган муқтадор оналаримизнинг йўқлиги ва ҳуқуқи нисвон золим эрларнинг оёқлари остида топталуб келганлиги. 3. Улуми исломия ўрнига хурофот, шарҳ ва ҳошиялар ўқитилмоғи. 4. Уламоларимизнинг қусурларидаги ўзларининг шахсий фойдалари учун оммани, умум миллат фойдасига мунофиқ бўлғон бир ишга таклиф этишлари. 5. Миллий матбуотнинг йўқлиги. Матбуот-миллатнинг тили.

Тили бўлмаган бир кишининг ҳоли, қандай фано ва мушкул бўлса, матбуотсиз бир миллат ҳам шундай фано ва мушкул

¹ Садои Туркистон, 1914, 18 декабрь.

² Садои Туркистон, 1915, 6 март.

холдадур. Туркистонда бошқа нарсалар киби миллий матбуот ҳам исми бор, жисми йўқ бир нарсадур”.¹

“Садои Туркистон” ушбу оғрикли саволларга жавоб излашга ҳаракат қилди. Маҳаллий уламоларнинг бўҳтонларига жавобан ёзилган “Бўҳтончига” мақоласида ўз йўлининг қатъийлигини маълум қилади: “Бундан кейин ҳам жаридамиз муҳаррирларининг ва ёрдамчи миллат болаларининг сайъ-ҳаракатлари соясида шояд шул моддий ва маънавий ёрдамлари ила ўзининг маслагида давом ва кундан-кун тараққий этар”². Бу қатъият газетхонлар руҳиятига ҳам ижобий таъсир этган. 35 кишидан иборат зиёлилар гуруҳи таҳририятга “Изҳори нафрат” сарлавҳали даъват мактубини йўллашган. Ушбу мактуб газетанинг 1915 йил, 13 феврал сонисида босилган. Зиёлилар “Садои Туркистон”ни ижтимоий ҳаётнинг ойинаси деб билишларини баён қилишган.

1915 йил 4 апрелда “Садои Туркистон” бир йиллигини нишонлади. Юбилей муносабати билан босиб ўтилган йўлга нигоҳ ташланиб, истиқболдаги вазифалар белгилаб олинди. Газета “4 апрель хотираси” сарлавҳали мақолада “Миллатимизнинг садоси, халқнинг товуши” бўлганидан фахрланиб ёзади. Газета мустабидлик асоратига тушган маҳаллий халқларнинг қудратли таянчига айланди. “Садои Туркистон” матбуоти - миллатнинг тили, умумдарсхонаси деган хулосага келди. У нафақат хабар берувчи восита, балки миллат тараққиётига тўсиқ бўлаётган иллатларни бартараф қилувчи бош ислоҳчи эканлигини исботлаб берди. Газета ўз муаллифларидан фидоийликни, ўз сўзида халқчилликни талаб қилди. Миллат зиёлилари ва сармоядорларини матбуотга маслакдош ва ҳомий бўлишга чақирди. “Садои Туркистон” уйғониш даври миллий матбуотини ривожлантириш тамойилларини белгилаб берди. Бу заҳматкаш йўлда улуғ маърифатпарварлар М.Абдурашидхонов, У.Асадуллаҳўжаев, А.Авлонийларнинг ноширлик ва муҳаррирлик фаолияти ёшларимиз учун ибрат мактабидир.

¹ Садои Туркистон, 1914, 18 декабрь.

² Садои Туркистон, 1915, 13 февраль.

III БОБ. “САДОИ ТУРКИСТОН” ГАЗЕТАСИНИНГ ТИЛ, УСЛУБ ВА ЖАНР ХУСУСИЯТЛАРИ

§ 3.1. “Садои Туркистон” газетасида миллий тил ва имло муаммолари

Маълумки, чоризмнинг Туркистонни забт этиши унинг тилига ҳам ўз таъсирини ўтказётган эди. Ўзбек тилида арабча, форсча, тоторча, русча сўзлар аралашиб кетаётган бўлиб, бу ҳолат газета муҳаррирларини ҳам ташвишга соларди. Аجدодлардан авлодларга ўтиб келаётган она тилини асраб-авайлаш кераклигини халқ оммасига тушунтириш керак ва зарур бўлиб қолди. “Садои Туркистон” газетасида бу борада кўтарилган масалалар орасида ўз она тилини асраш - миллатни асраш демакдир, деган юксак ғоя алоҳида аҳамиятга эгадир.

Бундай масъулиятли вазифани “Садои Туркистон” дадил ўз зиммасига олди. Газетанинг 1914 йил 28 май сонида Абдулла Авлонийнинг “Ҳифзи лисон” сарлавҳали катта мақоласи босилади. “Ҳифзи лисон, - дейди муаллиф,- ҳар бир миллат ўз она тили ва адабиётини сақламагини айтилуру. Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигин кўрсатадурғон ойина, ҳаёти тил ва адабиётидур”. Бу мулоҳазаларда, мустамлака қилинган миллатнинг ери бойлигигина эмас, тили ҳам тортиб олинаётгани ўзига хос ифодасини топган. Тили, адабиёти йўқотилган халқнинг эртаси, келажаги йўқ. “Миллий тилни йўқотмак миллатнинг руҳини йўқотмакдур”. Маърифатпарварларимиз келажакни жуда тўғри тасаввур эта олишган. Чоризмнинг мастабидлик сиёсати миллий негизида маҳаллий халқларни ўзлигидан, тарихи, маданий ва диний кадриятлардан мосуво қилиш ётганди. Тарихнинг бу оғир қисмати “Садои Туркистон” теварагига йиғилган миллат фидойиларини алам ва изтиробга солаётганди. Она тилининг мустабидлар томонидан камситилиши, ерга урилиши миллий зулмнинг энг оғир кўриниши эди. Ҳукуматга ёзма ва оғзаки арз фақат давлат тили – рус тилида қабул қилинарди. “Ҳукумат тили бўлган рус тилини ҳам ўз ўрнидагина ишлатиш керак”, дейди газета. “Дуруст,

бизларга ҳукуматимиз ўлан рус лисонини билмак ҳаёт ва саодатимиз учун ош ва нон киби кераклик нарсадур. Лекин ўз еринда ишлатмак ва сўзламак лозим. Европо қалпоғини кийуб кулку бўлмак зўр айб ва уятдур”. Ваҳоланки, Европо қалпоғини кийуб “мен миллат фидойисиман” деб шахсий манфаати йўлида чоризмга ҳамтовоқлар маҳаллий амалдорлар орасида қанча эди? Ўз миллатдошлари оёғига болта ураётган нокас, ватанфурушлар озмиди? Шунинг учун ҳам газета ёзади: “Сўз инсоннинг даража ва камолини, илм ва фазлини ўлчаб кўрсатадурғон тарозидур”. Шу ўринда Абдулла Авлонийнинг маҳорати, салоҳиятига ҳам баҳо бериш ўринлидир. Мақола тили содда, шу қадар тушунарли ёзилганки, оддий ўқувчи ҳам ундан руҳлана олади. Ўзига керакли хулосани чиқара олади.

“Эй, она тил! Азиз қадрдоним,
Илтифоти руҳим раҳмоним.
Туғдигим кундан айладинг улфат,
Ўлгунумча айилма, эй жоним.
Менга илму адаб сан ўргатдинг,
Чин адиб, муаллим шоним.
Миллатинг руҳини кўтаргучисан,
Энг муқаддас карамли султоним”

Рауф Музаффарзоданинг “Тил ва дин” мақоласи инсон камолотида биринчи руҳий озуқа тил орқали қалбга жо бўлиши ҳақида баҳс юритади. “Демакки, - дейди муаллиф - ҳар нарса киби дин ҳам инсоннинг руҳига ўз тили, ўз адабиёти ила кўброқ таъсир қилади. Бу кундан эътиборан тил масаласига аҳамият бера бошламак ва бу хусусда муҳим мақола ва рисоалар нашр этмак аҳли қалам вазифасидур”.¹ Бу чақириқлар замирида Туркистонда яшаётган маҳаллий миллатларнинг ўзлигини асраш ғояси жой олган. Эли, юрти олдидаги уларнинг фуқаролик бурчи ҳам эслатилмоқда. Айни замонда, зиёлиларга энг муҳими, қалам аҳллари тилга оид дарсликлар ёзишга чорлайди. Бундай

¹ Садои Туркистон, 1914, 4 июль.

китоблар она тилида ёзилиши керак. “Илмий ва фан китоблари ёзмак матбуот, адабиётни вужудга чиқармак учун энг биринчи қурол она тилидур”¹.

“Одам боласи сўзлашмак учун тилга не қадар муҳтож бўлса, матбуот, адабиёт ҳам яхши имлога шунча муҳтождур”². Газета ўзи кўйган бу талабига бутун фаолияти давомида амал қилган. Нашриёт хатоси билан чоп этилган айрим жумлалар учун тасҳеҳ бериб боради. Газета тил ва имло масалаларига доимо ривожланишдаги, тараққиётдаги ҳодиса деб қарайди. Бу жараёнда ижобий ҳодисалар бўлганидек, салбий воқеаларнинг учраши ҳам табиийдир. “Тил ва имлоси ислоҳ этилган миллатнинг матбуоти, адабиёти асрларча аралашуб келган кирлари-ла қоралонғон ҳолда бўлур”. Рауф Музаффарзоданинг “Тил ва имло масаласи” сарлавҳали ушбу мақоласида таъкидланганидек, “Тил ва имло матбуот ва адабиёт учун энг муҳим бўлғон бир масаладур”. Буни тўғри англаган газета зиёлиларни соф адабий тилда ёзишга чақиради. “Бу ишни қачон бўлса ҳам авом қилуб бермас”, дейди. Газета фаолият кўрсатган пайтлари мадрасаларда форсча, арабча китоблар кўпроқ ўқитиларди. Боиси бундай билим даргоҳларида асосан дин илмидан сабоқ бериларди. Шунинг учун ҳам бу китобларга эҳтиёж катта бўлган. Арабча ва форсчани кўп билганнинг фазилат ҳисобланарди. Шу тариқа туркий тилга эътибор зарур даражасида эмас эди. Кўпгина туркий сўзлар ўрнига ажнабий сўзлар қўлланиларди. “Сўзлаганда, ёзганда ажнабий сўзларни аралаштириш - бу жаҳолатдур” - деб ёзади газета³. У халқ руҳиятини уйғотиб олиш учун ёзилаётган асарлар, чоп этилаётган матбуот нашрлари содда ва тушунарли бўлиши лозим деган талабни кўйди. Икки қисмдан иборат мақоланинг давоми газета ёпилгани сабабли эълон қилинмай қолган. Газета ходимларининг она тили муаммолари юзасидан чиқишларидан кейин Туркистоннинг кўпгина шаҳарларидан таҳририятга ушбу масалага

¹ Садои Туркистон, 1914, 5 август.

² Садои Туркистон, 1915, 19 февраль.

³ Садои Туркистон, 1915, 23 февраль.

муносабат билдирилган мактублар келган. Жумладан, Мухаррам “Намангоний” қаламига мансуб “Тил масаласи”¹ сарлавҳали мактубида “лисон масаласи ҳаёт ва мамот масаласи” дея таърифланади. Мактуб муаллифининг фикрича, туркий қавмлар тушунадиган ўрта(умумий) бир тилнинг бўлиши фойдалидир. Шундагина улар бир-бирларининг матбуоти ва адабиётидан бемалол баҳраманд бўлади. Тараққий этган мамлакатлар матбуоти, адабиёти бир тилда чоп этилиши миллат учун зарур эканлигини таъкидлайди.

“Ўрта шевада, бутун миллат ифроди тушунарлик қилуб, лисони миллиямизга бир “қоида” ёзмоқингизни бутун миллат ифроди тарафидан ўтинаман”. Газета шу ўринда рус тилининг аҳамияти ҳақида ҳам тўхталади. Ҳукумат ишларига аралишиш учун, умумалоқада қийналмаслик учун маҳаллий аҳоли рус тилини билиш фойдадан холи эмас. “1.Савдогарлар иш усулларида доимо таржимонларга муҳтож. 2.Барча маҳкамаларда таржимон орқали мусулмонлар ўз мақсадларини ҳукуматга тушунтирадилар. 3.Давлат думасига сайланган вакилларимиз ўз эҳтиёжларини рус тилида тушунтира олмаганлари учун “ҳукумат Туркистонлиларни сайлов ҳукуқидан маҳрум қилди”. Демак, Туркистонлилар учун рус тилини билиш бошқа миллат билан алоқада қийналмаслик учун ҳам зарур. “Бунинг чораси, - деб ўтади муаллиф, - болаларини ўз мактабларида миллий ва диний тарбия берганлари сўнгида уларни рус мактабларига гимназия ва тижорат мактабларина беруб ўқутмак ва шул соясида миллатга фойдали зиёли етушдирмак лозимдур”. “Рус лисонининг аҳамияти” деб номланган ушбу мақолада миллий тил ва рус лисонининг аҳамияти жамиятнинг мавжуд эҳтиёжларидан келиб чиқиб, белгиланган. Газета келтирган далиллар муштарийни ишонтиради. “Садои Туркистон” - миллий лисон тарғиботига катта аҳамият берган нашр. Газетанинг бир йиллик фаолияти давомида ушбу мавзуга оид материаллар бунинг ёрқин далилидир.

¹ Садои Туркистон. 1915, 20 март.

Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, XIX асрнинг охири XX асрнинг биринчи ўн йиллигида Туркистоннинг ижтимоий ҳаётида бир қатор ўзгаришлар юзага келди: савдо ва саноат ривожлана бошлади. Темур йўл, почта-телеграф ташкил топди, матбуот нашриёт ишлари, театр ва бошқа муассасалар тараққий топди. Бу жараён, табиийки, ўзбек адабий тилининг янги сўз ва иборалар билан бойишига олиб келди. Шу билан бирга русча, татарча, туркча, озарбайжонча унсурлар маҳаллий матбуот тилига кириб борди. “Садои Туркистон” газетаси ҳам шу жараёндан четда қолмади. Газетанинг бутун фаолияти давомида 80 дан ортиқ русча сўзлар ишлатилган. Жумладан: полиция, кўпия, заграница, закон, указ, совушчания, сиезд, нолуг, отсинка, чилен, афитсер, учител, банкурут, новометодний, народний, кувартир ва ҳаказо русча сўзларни ишлатилганини кўриш мумкин.

Маълумки, ўша пайтларда “Таржимон”, “Вақт” каби газеталар Туркистонда ҳам кенг тарқалган эди. “Садои Туркистон”нинг ҳар бир саҳифасида ушбу газеталардан олинган хабар ва янгиликлар бериб борилган. Чунончи, “Болқон яна қон истаюр” (18-сон), “Болгариянинг ишондуруви” (29-сон), “Мактаб тамом этув” (20-сон), “Қоратоғдан муҳожирлар келув” (19-сон) ва ҳоказо. Шу билан бирга, Туркистонда матбуот, театр ташкил қилишда, янги усул мактаблари очишда татарларнинг бевосита иштироки ўша давр адабий тилига ҳам кучли таъсир қилган. “Садои Туркистон” газетасининг энг фаол муҳаррирларидан бири Рауф Музаффарзода – татар миллатига мансуб бўлган. Унинг мақолаларида ўз она тилининг унсурлари кўп учрайди. Ҳатто газетада босилган мақолаларнинг сарлавҳалар услубида ҳам буни аниқ кўриш мумкин. “Ҳозирги мадрасаларимизда ўқув” (20-сон), “Бизда ўқув ва ўқитув” (8-сон), “Юбилейға ҳозирланув” (13-сон), “Миллий ташбишлар” (7-сон), “Тўй масаласина” (6-сон), “Государственный думада мол сўюв масаласи” (1-сон) ва бошқалар. Шу ўринда У.Асадуллаҳўжаевнинг “Мақсад ва маслак” мақоласидан бир жумла келтирайлик: “Ишта, бу сўзлардан шояд бизим юқорида

ёзган “Мақсад ва маслак” имиздан англашилгон бўлса керак”¹. Рауф Музаффарзоданинг “Туркистонда тижорат ва зироат” мақоласидаги: “Чет мамлакатларидан мева олишқа эҳтиёж қолмаяжак ва миллионларча пуллар ўз қиссамизга киражакдур”² жумлалари ўша давр тили ва услубини яққол кўрсатади. Газетада ғарбий турк тили шакли “ўл” билан ўзбекча “бўл” феъли параллел ишлатилган. Ҳ.Ҳакимзода Ниёзийнинг шеъридан бир парча келтирайлик:

Чикди ҳақ сўз учун аччиғларимиз,
Қорага ёпишуб сариғларимиз!
Биздами айб ёки деҳқонда!
Шўра бўлгай чиқуб тариғларимиз
Қадимнинг расмини тутиб суннат,
Бидъат ўлди ҳама қилиғларимиз³.

Абдулла Авлонийнинг “Ўз маишатимиздан” шеърида ҳам фикримиз исботини кўрамиз⁴.

Кўб қизиқ бул жаҳоннинг савдоси,
Кўринур ранг-баранг томошоси,
Ҳар ерда борса, сўзи мақбулдир,
Кимни бор бўлса нуқта-тиллоси.
Гар фақир ўлса, очлигидан ким,
Бўлмағай бойни зарра парвоси,
Тўй қилиб ош берур ғанийларга,
Камбағал кирса, ҳайда-ҳайдоси.

“Адабиёт ва матбуоти лозиминча тараққий этган бир миллат боласи ажнабий тилларга ҳеч муҳтож бўлмасдан ўзининг она тили ила ўқуб олим бўла олур. Асл олим бўлмак учун ҳеч бир тилга эҳтиёж йўқ. Бўлса ҳам, миллий адабиёт ва маданиятнинг йўқлигидан келган бир касалликдир”⁵.

¹ Садои Туркистон. 1914, 4 апрел.

² Садои Туркистон. 1914, 13 июнь.

³ Садои Туркистон. 1914, 11 май.

⁴ Садои Туркистон. 1914, 20 июнь.

⁵ Садои Туркистон. 1914, 25 август.

“Идорадан жавоблар” рукнида: Мулла Султонхўжа жанобларина: “Авоми-афкор” унвонли мақолангизни мавзуи ва ибрати ўқувчиларимизнинг қувваи ақлия ва фикрияларидан юқори даражада ўлдиғидан боса олмадук, дейилади¹.

Газета тилида ўғуз тилига хос сўзлар, грамматик шакллар ҳам кўп учрайди. Масалан, чўжуқ (бола).

Ётма эмди, миллатим, қўйгил тараққийга қадам,
Бил, ғаниматдур нафас, ўтказмагил дамни бу дам.
Эй, чўжиқлар, илм ўқунг бизларни қилмай муттаҳам.
Бир муаммодур тириклик, ўз юкингдан урма дам.

(Тавалло Тошкандий)².

Грамматик кўрсаткичлар: -а (жўналиш келишиги қўшимчаси) – зорима, озорима, -ан, -ян (-ган) эдан, миллатан, ўлан.

Тарбиятсиз боғ ва бўстондан самар кутманг, абас.
Ишламай гулзорда бекор гул кутманг, абас.
Булбули шўридани дам ила хур кутманг, абас.
Ёшлиги гул ғунчасин очмай қалаб этманг абас.
Зоҳирига бардош эдан топгай ариғи болидан.

(Абдулла Авлоний)³.

“Бу ер ҳавосининг латофати, манбатан маҳсулдорлиги, шулдураб оқуб ётгон салқин сув чашмалари гўзал ва шоирона манзаралари бирлан Туркистонда биринчи ерлардан десак муболага бўлмаса керак”⁴. Ушбу сатрлар Нуширавон Ёвушевнинг Наманган шаҳрига берган таърифидан келтирилди.

Фонетик хусусиятлар: вор, яфроғ, раҳм эдуб, йўх, вермак.

Олингиз бу садолардин ўқуб ибрат, дедим аҳбоб,

Жавоб олдим “бизга, деюр, даркор йўх, йўх, йўх”.

Дедимки: “бошқа миллатлар тараққий топди, кўрмайсиз”.

“Жаҳолат бирла ғафлат яхши, дер, асар йўх, йўх, йўх”.

(Тавалло Тошкандий)⁵.

¹ Садои Туркистон. 1914, 4 июль.

² Садои Туркистон. 1914, 11 май.

³ Садои Туркистон. 1914, 23 август.

⁴ Садои Туркистон. 1914, 22 апрель.

⁵ Садои Туркистон. 1914, 14 июль.

“Дунёда инсон қонига тўймайдургон энг хунхўр бир мамлакат вор эса, аввалда Болқон ярим оролидур”(18-сон).

Яна бир эътиборли жиҳати, “Садои Туркистон” газетасида неологизмлар - янги сўзлар ҳам учрайди. Масалан: жадалгоҳ сўзи дунё маъносида ишлатилган (2-сон). Саноатхона-корхона маъносида келган (3-сон). Тижорат (олиш-вериш), кийим сақламак (вишулка) (1-сон), истанция (манзил) деб берилган (3-сон).

“Садои Туркистон” газетаси қўллаган ҳар бир янги сўзнинг ўқувчига тушунарли бўлиши учун ҳаракат қилган. Шу боис бошқа тиллардан кирган сўзларга изоҳ бериб ўтган. Жумладан, новометодний (усули жадида) шаклида, амала (ишчи) шаклида изоҳланган. (3-сон).

Аксинча, ўзбек сўзларининг русча муқобиллари ёнма-ён келтирилган. Англашиладики, газета ўзбек тили тараққиётида юз бераётган ўзгаришлардан ўқувчиларини доимо хабардор этиб борган. “Халқ ўз фойдасин англаб миллий мактаб ва мадрасалар очса, Оврупо дорулфунунларига болаларин юборсалар, духтур, адвокат, муҳаррир ва ҳунарманд, савдогар ва муҳандис (инженер) лар чиқса, буларнинг ҳар бири ўз вазифаларида туруб ишларини тартиб ила юргузсалар ва халқимизнинг фойдасини кузатсалар на қадар олий ва на қадар гўзал бўлур эди”¹.

Маълумки, сарлавҳа танлаш журналистик маҳоратнинг муҳим белгиларидан саналади. “Садои Туркистон” миллий матбуотимизнинг илк нашрларидан ҳисобланса-да, сарлавҳа ва мавзу мутаносиблиги масалаларига қисқача бўлса-да, тўхталиб ўтсак. “Ҳар қандай сарлавҳа, у қандай услубга хос бўлмасин, энг аввало, аташ вазифасини бажаради. Газета ахборотлари умуман, ёзма матнлар дастлаб сарлавҳаси орқали маълум бўлади. Демак, сарлавҳалар ўзлари бириктирилган матннинг номи сифатида ахборотларни бир-биридан ажратиб, фарқлаб ҳам туради”². Газетанинг 1-сонида “Мақсад ва маслак” сарлавҳа билан дастурий мақола бош муҳаррир У.Асадуллаҳўжаев имзоси билан босилган.

¹ Садои Туркистон. 1914, 29 октябрь.

² Тошалиев И.Сарлавҳа стилистикаси. -Т.: Университет, 1995. -Б.25.

Айтиш мумкинки, сарлавҳа ушбу мақолада ишонтариш вазифасини бажарган. Чунки бош муҳаррир ўз ўқувчисини илгари сураётган ғояларига ишонтаришга, яъни газета оммага йўлбошчи бўла олишига ваъда беради, миллат фарзандларини ўз мақсади ва маслаги йўлида кўмакдош бўлишга чақиради. “Бизим бу жаридамиз шул ватан муқаддасимиз ўлон “Туркистон”нинг ўз авлодларина сўйлаган сўз ва чиқорган садоларининг таржимони бўладур...Эмди бу мақсадимизга етушмак ва бу маслакимизда узун муддат давом этмакка муваффиқ ўлмак мухтарам диндош ва ватандошларимизнинг маънан ва моддийатан, ионан миллатпарвароналарина мувофиқ ва боғлидур” (1-сон). Бу ерда сарлавҳа аниқ ва ихчам, матн мазмунининг ўзагини ташкил этади. Сарлавҳа беаги ўша давр газеталари сарлавҳаларидан фарқли ўлароқ, миллий шаклда берилган. Аммо бир жиҳати қизиқки, сарлавҳа ёзувлари жуда майда ҳарфларда терилган. Буни икки хил изоҳлаш мумкин:

1. Газета йирик ҳарфлар билан ёзилган сарлавҳа ўқувчининг эътиборига тез тушади. “Садои Туркистон” ходимлари эса бундан атайлаб қочишган кўринади.

2. Газета ходимлари яхши билишардики, ўзларнинг мақсадлари мушкул ва машаққатли йўлдан иборат эди. Бу заҳмат ишораси мақола сарлавҳасида яққол чизилгандек сергаклик уйғотади. Мана шу икки асос сарлавҳани безаш санъатидаги камчиликдек туюлган хусусиятни ўзгартириб юборади.

Навбатдаги сарлавҳа “Туркистон мактаблари” деб номланган. Катта шрифтларда, алоҳида кўзга ташланувчи ушбу сарлавҳа эътиборни тез тортиш вазифасини бажарган. “Мактаб дўсти” имзоси билан босилган мақолада мавжуд 4 йўналишдаги мактаблар бир-биридан фарқланиб, миллат фарзандлари учун энг фойдалисини танлаш ҳуқуқи- газетхонларга қолдирилади. “Ҳар мамлакат халқининг тараққий ва таназзули, ҳаёт ва мамоти мактаб масаласига боғлидур”, - деган юксак ғоя-эски усул, усули савтия, усули жадида, русский - туземний мактаблари таҳлили мисолида

очиб берилган. Бир қарашда ушбу сарлавҳа оддий, сарлавҳа поэтикаси, символикаси каби услубий маҳоратлардан йироқ. Бироқ мана шу оддийлик матндаги мазмуннинг муҳимлигига эътиборни тортишнинг бир йўлидек таассурот колдиради.

Абдулла Авлониининг “Государственный думада мол сўюв масаласи”, Абдулсами қори Зиёбоевнинг “Туфроғимиз олтундур”, Абдулҳаким Саримсоқовнинг “Қаландарлар ёҳуд танбаллар” сарлавҳали мақолаларида ҳам сарлавҳа ва мавзу мутаносиблиги яққол кўзга ташланади. Энг муҳими, ўқувчи мақола сарлавҳасидан матн мазмунини тез англайди. Журналистлар гоҳида газетхонга таъсир ўтказиш вазифасини сарлавҳалар зиммасига юклашган. Жумладан, “Бошқалар туфроғимиздан олтун олғонларини кўруб бармоғимизни тишласак керак. Ҳайҳот!!! Ул вақтда фурсат ўтган бўлуб пушаймонимиздан ҳеч фойда бўлмаса керак. Ёдимиздан чиқормайлуқ” матннинг сарлавҳаси “Туфроғимиз олтундур”: “мусулмон шаҳарларида дунёга келмакдан мурод фақат қорин тўйғазув ва ғарази шахсий бўлмай, балки шундай диний ва миллий муҳим ишларга киришмак инсоният нуқтаи назариндан лозим эканлигин тушунган чин уламо ва руҳонийларимиз устларига лозим бўлғон муқаддас диний вазифаларини адо қилмак учун ўз фикрларини оят ва ҳадислар ила мудаллил исбот қилуб мусулмон фраксиясига мактуб ёки телеграф ила маълум қилдилар. Аммо Туркистонлилар, хусусан, биз Тошкандлилар, шундай диний бир масалада товуш ва садоимизни чиқормай жим туруб қолмаймиз (“Сукут аломати ризо” қабилиндан бўлуб масала бизларнинг зараримизга ҳукм бўлуб қолуб) “иш ўтган сўнг пушаймондан нечук суд” даражасига етуб қолмаса яхши бўлур эди” (1-сон). Газетанинг 1-сонидан босилган “Государственный думада мол сўюв масаласи” сарлавҳали мақоласида миллатпарварлар мусулмонча мол сўйиш тартиби ҳимоя қилинади. Келтирилган мисоллардан кўриниб турибдики, халққа мурожаат, даъваткор руҳ “Садои Туркистон” саҳифаларида баралла жаранглаб турган. Аммо сарлавҳаларда айнан мана шу даъват, кураш руҳи яширин ҳолда,

сода усулда англанилган ҳоллар ҳам кўп. Газета 2-соннинг биринчи саҳифасида “Саноатимиз кўлдан кедиюр!” бош мақолани олайлик. Сарлавҳа кичик ҳарфлар билан босилган. Бироқ мақола матни билан танишиб чиқсангиз, унда ўз даври учун муҳим бўлган жиддий сиёсий муаммолар кўтарилган. ҳунармандчилик саноатини ривожлантириш, мана шу саноат корхоналарида ишлай оладиган ўзбек фарзандларини вояга етказиш масаласи кунунча билан ўртага ташланган. “Миллатдошларим! Эмди бизга ҳам навбат етди. Гафлат уйқусидан кўзимизни очуб замонга ва замон кетишига қарайлик, кўз солайлик. Ярим аср муқаддам биз туркистонийлар ўзимизга керак бўлган ишларни ўзимиз ишлаб кун кўрганимиз ҳолда, ҳозирда юздан бирини ҳам замон иқтисосинча ишламайдурмиз. Халқимиз уст кийими учун мовут(сўкна) сўраб турса ҳам, ҳануз олача ишламақдамиз. Бу ҳолда фақир ва заруратга гирифтор бўлурмиз ва бутун саноатимиз Оврупо ва Оврупо фабрикаларининг қўлларига кирур”.

Газета ходимларининг бу ташвиши замирида истиқбол учун қайғуриш ҳисси бор. Бу туйғуларни шунчаки ёзиб бўлмасди. Гарчи майда ҳарфлар билан битилган бўлса-да, сарлавҳа охиридаги ундов белгисига эътибор берайлик. Мана шу ундов белгиси-сарлавҳага безак бериб, ўз ўқувчисига айтмоқчи бўлган ички туғёнларини сўзлаётгандек. “Вазифамиз муштарак” (4-сон), “Афсус, бизим ҳолимизга”, “Қироатхона лозимдур!”, “Ҳақ сўз”, “Жим ўтир жувонмарг”, “На учун ибрат олмаймиз” (5,6,7,8,10-сонлар) каби сарлавҳаларни бу фикрга мисол келтириш мумкин. Уларда шаклланиб келаётган ўзбек миллий матбуотининг илк куртакларидан бўлган “Садои Туркистон” газетасининг ўзига хос ва мос тили кўз ўнгимизда намоён бўлади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, “Садои Туркистон”да мумтоз адабиётимиз тилига хос сўз ва бирикмалар билан бирга, оддий сўзлашувга хос сўз ва бирикмалар ҳам учрайди.

Етубдур вақт биза хатолар ёзишмоқ,
Етар бизга бу кун йўлдин озишмоқ.

Жаридага мақолалар ёзингиз,
Керакдур бир-биримизни тонишмоқ.

(Тавалло Тошкандий)¹.

Оталар кўрсатинг йўл бизга ҳам илм ва саноатдан,
Ўқутинг, қутқаринг бечора қизларни ҳалокатдан,
Солинг ҳар ерга мактаб қўл йиғинг баҳс ва адоватдан,
Зарурдур илм ўқутмақ бизлара ҳар қайси байтдан.

(Тўлаган Хўжамёров)².

Келтирилган мисоллардан шундай хулоса қилиш мумкинки, “Садои Туркистон” газетаси ўзбек адабий тили тараққиётига муносиб ҳисса қўшди. газета тилининг, содда ва равонлиги билан ўз даври нашрлари орасида алоҳида аҳамиятга эгадир. Айтиш жоизки, газета соф миллий тилда оммабоп нашр бўлиш учун курашди. Ўз ўқувчиларига саводхонлик дарсхонаси бўлиб хизмат қилди.

§ 3.2. Газетанинг услуби, жанр хусусиятлари

“Садои Туркистон” газетаси ўз саҳифаларида ижтимоий-сиёсий мақолалар билангина чекланиб қолмади. Унда публицистиканинг фельетон, очерк, ҳажвия, хат, хабар каби турли жанрларида материаллар берилган. Тадқиқотимиз жараёнида газета саҳифаларида 1400 га яқин хабарлар чоп этилганлиги аниқланди. Кўриниб турибдики, “Садои Туркистон” хабар жанрига катта эътибор билан қараган. Улар асосан, “Доҳилия хабарлари”, “Хориж хабарлари”, “Тошканд хабарлари”, “Телеграф хабарлари” рукнида бериб борилган.

Бу хабарларда жаҳоннинг энг муҳим сиёсий воқеалари, Туркистонда ва Россиянинг бошқа шаҳарларида содир бўлаётган янгиликлар ҳақида маълумотлар мавжуд. Масалан, “Хориж хабарлари” рукнида “Туркия ва Румония”, “Шаҳзода уламо маслагида”, “Ислом муҳожирлари”, “Хитойда янги нефт манбалари”, “Турк тайёрачилари” каби сарлавҳаларга дуч келамиз.

¹ Садои Туркистон, 1914, 4 июль.

² Садои Туркистон, 1914, 24 декабрь.

“Доҳилия хабарларида”, “Туркистондаги осори-атиқаларни сақлов”, “Муслима табиба”, “Ичкулуқнинг маън этилуви”, “Шарқ усулида вокзал” каби хабарлар босилган. “Тошканд хабарлари” рукнида Туркистон ҳаётига оид энг муҳим хабарларни ўқиймиз. “Ғлосний сайлови”, “Янги тартибда тўй”, “Мукулмонча театру” ва хоказо.

Фикримизча, газета жанрлари орасида мактублар, яъни хат жанри ҳам алоҳида етакчилик қилган. Газетанинг деярли ҳар бир сониди муҳаррир номига келган 2-3 мактубга кўзимиз тушади. “Идорага мактублар” рукни “Садои Туркистон” газетаси билан оммани, ўқувчилар доирасини доимий равишда боғлаб турган. Чунки чоп этилган мактубларнинг етмиш фоизи шикоят мактублари бўлган. Халқ ўз ҳақ-ҳуқуқини талаб қилган ҳолда, газетани адолат минбари деб билган. Чунончи, “Садои Туркистон” нинг 1914 йил 23 сентябр сониди “Имом жанобларига очик мактуб” деган материални ўқиймиз. Маълум бўлишича, Тошкент шаҳридаги Ўқчи маҳалласи фуқароларидан эллиқбоши ва имом урушга ёрдам учун деб халқдан йиғган 600 сўм пулнинг 385 сўминигина ҳукуматга топширганликлари, бу жинойтлари учун газета орқали жавоб беришларини талаб қиладилар. “Ишчилар зори” (ушбу сонда), “Шафқатсиз муаллим” (1914, 2 сентябрь сониди), “Мударрисликка лойикми?” (39-сон, 9 сентябрь), “Чидолмадим” сарлавҳалари мактублардан кўринадики, “Садои Туркистон” илк сониди эълон қилган ўз маромномасига содик қолган. Аҳоли бўлаётган янгиликларни қувончли ҳолларни “Изхори ташаккур” мактубларида баён этиш билан бирга, қалбини жароҳатлаётган муаммо ва қийинчиликларга нажот истаб мактублар ёзди. Бу мактублар муҳаррирларнинг столларида қолиб кетгани йўқ. Кенг ўқувчилар муҳокамасига ташланди. “Садои Туркистон”да кўп қўлланилган жанрларда икки нарса ғоят характерли:

“Садои Туркистон” ходимлари аввало халқ руҳиятини уйғотишга интилган, иккинчи томондан уни ҳур фикрликка,

хуқуқини англашга даъват этган. Шу боис ҳам, газетада қайси жанрда мақола чоп этилмасин, адолатсизликка, зулм ва зўравонликка қарши кучли исён, публицистик руҳ баралла уфуриб туради. Бир мактубдан парча келтирайлик. Абдуллақори Эрғозиевнинг мактуби газетанинг 40-сонида чоп этилган. Мактубда рус болалари билан мусулмон болаларига мактабларда яратилган шароит таққосланади. Мактуб сўнгида шундай сўзлар бор: “Оҳ! Бизнинг болалар қачон шундай ахлоқли ва тарбиятли бўлиб, шундай 2 қабатли, уч қабатли хиштдан (ғиштдан) ясалғон мунтазам ва улуғ мактабларда камоли роҳатлар ила ўқурлар?”.

“Садои Туркистон” саҳифасида “Фельетон” рукнида 7 та материал чоп этилган. Булар замонавий фельетон жанридан анча йироқ бўлса-да, танқидий мазмунга биноан ушбу рукнда берилган бўлса керак. Жумладан, бирида Чўлпоннинг “Қурбони жаҳолат” (1914, 29 апрель), “Индамас” имзоси билан “Театру хусусида мунозара” (1-2 сонлар), “Маданият тўлқинлари” (5-сон), Ҳамзанинг “Бидъатми, мажусиятми?” (2-сон), Холид Саиднинг “Фасоди ахлоқ қай вақтдан бошланур?” (12-сон) каби танқидий руҳдаги ҳикоя тарзидаги асарлари чоп этилган.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий нафақат шеърлари, публицистик руҳдаги мақолалари билан ҳам фаол қатнашган ижодкорлардан бири саналади. “Фельетон” рукнида босилган “Бидъатми, мажусиятми?” мақоласида динни ниқоб қилиб, урфга айланаётган эскилик сарқитларига қарши кураш ғояси ётади. Бунинг чораси ўқумак, ўқутмак лозим дейди муаллиф. Ҳамза услубига хос кескин хулосалар баъзан ўқувчини мунозарага ҳам чорлайди. Ёш келинни ўт атрофида айлантириш, юз очди маросимлари мусулмон одатларига кирмайди, бу маъжусиятдир”, деган фикрлар ҳозир ҳам аҳамиятли. Чунки бу одатлар ҳамон урф одат сифатида давом этиб келмоқда.

Холид Саид танлаган мавзу бола тарбияси, мактаблардаги муаллимларнинг билим даражаси хусусида бўлиб, шу мавзудаги бошқа муаллифларнинг мақолалардан анча фарқ қилади. Унда

тарбиянинг илдизи – оиладан, муаллим берган биринчи сабоқдан бошланади, деган хулоса илгари сурилган. Шундай масъулиятли касбни танлаган, аммо билимсиз муаллимлар кескин танқид қилинди.

“Индамас” қаламига мансуб “Театру хусусида мунозара” материали эса суҳбат жанрида берилган. Унда диалоглар ёрдамида театр бидъат эмас, ибратхона эканлиги ҳаётий мисоллар орқали ёритилган.

“Маданият тўлқинлари” мақоласи эса, муаллифнинг яна бир янгиликка халқни чорлаган асарларидан бири. “Бу тараққий замони ва маданият асри билмам қаерга олиб боражак?”,- дея ёзади у. Муаллиф халқнинг дабдабали тўйлар учун ортиқча исрофгарчиликдан қутулиб, илмли, маърифатли бўлишини орзу қилади.

Чўлпоннинг “Қурбони жаҳолат” ҳикоясида ёш йигитнинг жамият билан боғлиқ аянчли қисмати ҳақида сўз боради. Ёш Эшмурод - ўзи пок, илмпарвар йигит. Аммо жаҳолат ботқоғига ботган жамиятда тухмат туфайли, ўғирликда айбланади, бунга чидамай у ўз жонига қасд қилади. Йигитнинг ёш умри ҳазон бўлади. Инсонларнинг бахтсизлиги бевосита у яшаётган муҳит, жамият билан боғлиқ эканлигини кўрсатиш орқали Чўлпон бадий маҳоратини намоён қилган. “Фельетон” рукнида Чўлпоннинг яна бир асари – “Духтур Муҳаммадиёр” ҳикояси чоп этилган. “Қурбони жаҳолат” ҳикоясининг мантиқий давоми дейиш мумкин. “Ҳикояни бадий жиҳатдан етук деб бўлмайди, унда ортиқча баёнчилик сезилади”¹. Аммо ёш қаламкаш юрти Туркистон ҳақида қайғуради, унинг аянчли аҳволи ёш авлодни қандай кўнгилсизликларга дучор этаётганлигидан ўкинади. Булардан қутулиш чораларини излаш асарга фалсафийлик бахш этган. Муҳаммадиёрнинг отаси фарзандининг ўқимишли бўлишини орзу қилади. Ўзи эса жаҳолат қурбони бўлади: вакзалда ичиб олган безорилар қўлида ҳалок бўлади. Отасини кўмган Муҳаммадиёр

¹ Абдуазизова Н. Туркистон матбуоти тарихи. -Т.: Академия, 2000. –Б.-143.

“жаҳолат ила чиндан олишмоққа қарор қилади. Жаҳолат билан олишмоққа қуроли эса-отаси айтганидек: ўқув, ўқув ва яна ўқув эди”¹. Муҳаммадиёр ўз орзусига эришиш учун татар муаллимидан таълим олади, Озарбайжон зиёлилари қўлида ўқийди. Петербург дорулфунунида, Швейцарияда таҳсил олиб қайтади. Туркистонда халқнинг маърифатли, маданиятли бўлиши учун курашади. Чўлпон ўз орзуларини қаҳрамони тилидан шундай ифодалайди: “Халқ ўз фойдасини англаса, миллий мактаблар ва мадрасалар очса, Оврупо дорулфунунларига болаларни юборса, доктор, адвокат, муҳаррир ва ҳунарманд, савдогар ва муҳандислар чиқса, буларнинг ҳар бири ўз вазифасида туриб, ишларни тартиб ила юргизсалар, халқимизнинг фойдасини кўргазсалар, нақадар олий ва нақадар гўзал бўлур эди”. Биз асар билан танишар эканмиз, Туркистон ҳаётидаги нодонлик, жаҳолат ҳар бир аср авлодига сабоқ бўлиши даркорлигини англаймиз. Жаҳон илм-фани, маданиятидан баҳраманд бўлиб, юксак мақсадлар сари интилган миллатгина дунёга чиқа олади. Ўзлигини кашф эта олади. Бу миллий мустақиллик мафкурасининг асл моҳияти. Чўлпон 17 ёшидаёқ келажакдаги бу қутлуғ манзилни кўра олган. Шу боис ҳам Чўлпон сингари ёшларни кашф этиш “Садои Туркистон” учун ҳам янгилик бўлди.

Газетада таниқли маърифатпарвар ва шоир Абдулла Авлонийнинг алоҳида ўрни бор. У газетада ўзининг бир қатор фельетон, шеър ва публицистик мақолалари билан қатнашган. Аксарият ҳолларда “фельетон” рукнида босилган мақолаларига “Индамас” деб имзо қўйган. Юқорида келтирган мисолларимиздан ҳам буни яққол кўриш мумкин. А.Авлоний фельетонларида очерк жанрига хос воқеаларни бадиий-публицистик руҳда таҳлил этиш кўзга ташланади. Масалан, газетанинг 1-сонида чоп этилган фельетонида шундай бадиий тасвир бор: “Рўбарўмизда ўн тўрт кечалик ойнинг бизнинг мажлисимизга электрик киби ошиқ ва зиё бериши, бир тарафдан тоғларнинг устида чўкуб ётган қорларнинг

¹ Садои Туркистон. 1914, 28 июль.

икки тарафдаги кўкмак дарахтларнинг орасида намоён ўлиши, кўк бахмалга ўралиши маҳбуб киби кўринур эди”.

Англашиладики, мазкур матн ҳозирги тушунчадаги фельетон жанрига мос келмайди. Аммо воқеалар ривожда киноя, кочириқлар, заҳарханда кулгу унинг моҳиятини очиб берган. Чапани билан Мулла ўртасидаги диалогда ҳаётнинг мазмунини фақат моддий бойликда деб билувчи, жамият ривож, халқ турмуш тарзидан мутлақо беҳабар нодон бойлар устидан муаллиф кулади. Хайрия жамияти ҳақидаги суҳбатдан бир парча келтирайлик:

- Чапани: жамият бу оқчаларни оллуб қаю ерларга ва нималарга сарф қиладур?

- Мулла: жамият тарафидан очилғон камбағалхоналарга, бева-бечораларга, мактаб ва мадрасаларга.

Газетанинг 5-сонида босилган “Маданият тўлқинлари” фельетонини таҳлил этайлик: “Ҳар бир миллат маишат тарафидан тараққийга юз қўймаса маънавият тарафдан ҳам тараққий қилолмас”. Бу жадидлар келган хулоса. Гарчи бу сатрлар “фельетон” рукни остида берилган бўлса ҳам, соф танқидий публицистик руҳда ёзилганлиги билан ажралиб туради.

Газетанинг 8-сонида босилган ушбу мақоланинг иккинчи қисмида эса муаллиф “бошлариға Овруро қалпоғини кийиб, “маданият”, “маданият” деб оғизларини кўпуртируб, оз-моз мусулмонча, чала ярим русча сўйлашуб кулги бўлуб юрган ватандошларини заҳарханда кулги билан танқид қилади. Ёшлик куч-ғайратини беҳуда ишларга сарф этаётган, миллатдошларини эзгу ишларга чорлайди. Авлоний мақоласини:

Илм ила олам мазҳар бўлди, биз жоҳил ҳануз,

Ғафлат бошимизға етса ҳам, ғофил ҳануз,

Очмайин ибрат кўзин, биз уйкуға мойил ҳануз,- сатрлари билан яқунлайди. “Садои Туркистон” Авлоний каби маърифат зиёлиларининг орзу-истакларини бежиз “фельетон” рукнида чоп этмаган. Халқ руҳиятидаги бидъат ва қусурларнинг ушбу рукнда танқид

қилинишининг ўзиёқ ўқувчини зийракликка, хушёрликка чорларди.

Авлонийнинг газетанинг 1914 йил 11-июль сонидида босилган “Кайфим учди” сарлавҳали фельетонида ҳажвий публицистикага хос турли кулги воситаларидан усталик билан фойдаланганликни, кулгининг гўзал намунаси яратганлигини кўрамиз. “Бир куни томошабоғ ёнидаги Кауфман губернатурнинг ҳайкалига яқин бир чорпояда хушум оғуб ўлтуриб эдим. Тошкандимизнинг машҳур бойларидан бирининг бир ақлик оти бўлур экан. Мазкур бойнинг банкаға тўлдурғон “платужи” бўлур экан. Бой афанди шул куни тўловни эсдан чиқоруб тўйдамаи, зиёфатдамаи, тўловдан кўра ошовни ғанимат билиб кайф - сафо қилуб юрган экан... Инсоф қилинг. Бой афанди тўйда юрса, тўловга тўлдирган оқча уйда турса, жонивор ақлик от Ҳалоқунинг итидек югуриб юрса, борса-ю векселининг муддати ўтуб просент бўлиб қолса, бечора отнинг чеккан меҳнати бекорға кетармикун деб мунда бир хангум учди”. Газетанинг 54-сонидида босилган фельетонида ҳам муаллиф енгил кулги асосига қурган бўлса-да, миллатда бўлган нуқсонларни, маиший турмушимиздаги қусурларни ўткир танқид қилади. Муаллиф барчаға ўхшаб саёҳатга чиқмоқчи бўлади. “Узоққа боришга кучим етмаса ҳам, ўз шаҳримни айланиб саёҳат қилуб турай” деб кўнка арабаға (трамвай) ўтириб йўл олади. Йўл давомида жуда қизиқ воқеаларга дуч келади. “Бир мусулмон бир баққол ила ёқалашуб, муштлашуб хотун демай, қиз демай, оғиз демай, сукушиб турубдурлар. Бир неча мусулмонлар аралашуб ўртага тушуб аларни зўрға ажратиб қўйдилар. Сўрдимки, баққол ака! Нима толашуб урушдингиз?

Баққол: Эй ўртоғ нимани сўрайсиз? Олти ой бўлди насиёга мол олғониға энди пулимни бер десам ёқалашуб кетди.

Байт: Бировга насиё қилма эй дўкандор,

Олур вақтида муштлашмоқ на даркор,

деб йўлимга жўнаб кетдим. У ўз сафари давомида умрини чойхоналарда бекорға ўтказаётган, бемаъни сўзларни сўзлаб

ўтирган ёшларни кўриб кўнгли ранжийди. Унинг кўнглидан куйидагилар ўтади:

Миллатнинг авлоди сизлар бўлсангиз, эй ёшлар,
Сўзларингизга йилонлар пўст ташларми, бошлар”.

Аслида оддий ҳаётини воқеалардан тузилган ушбу асар ижтимоий чиркин турмуш манзарасини намоён қилади. Яъни ўқувчи юрагида кулгу ўрнида дард, оғриқ пайдо қилади. Ҳажвий публицистиканинг бош мақсади ҳам шудир. Филология фанлари доктори, профессор Мухтор Худойкулов таъкидлаганидек, Абдулла Авлоний нафақат фельетон жанрида, балки публицистик мақола ва шеърлари билан ҳам “Садои Туркистон” саҳифаларида фаол қатнашди¹.

Газетанинг 28 май сонидан босилган “Ҳифзи лисон” публицистик мақоласида Авлоний тил ва адабиёт тўғрисида илгари сурган ғоялар бугун ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. (Бу ҳақда П-бобимизда батафсил тўхталган эдик). Муаллифнинг “Жаҳолат”² сарлавҳали публицистик мақоласи ҳам тили, услубининг соддалиги ва раволиги, фикрлар ифодасининг тиниқлиги билан ажралиб туради. “Жаҳолат деб ўқимаган, билимсиз, ҳеч нарсага тушунмайдурғон нодонлиғни айтилар. Жаҳолат инсониятнинг энг зўр душмани ва ёмон хулқларнинг бошлиғидур”, - дея таъриф беради муаллиф. Сўнг шундай байт келтиради:

“Суймагай фазл эгаси жоҳилни,
Жоҳил аҳл улумнинг душманидур”.

Мақолани Абдулла Авлоний “Азиз жонимиздан азизроқ авлодимизни жаҳолат ва нодонлиғ балоларидан қутқармоқ учун жонимиз борича, кучимиз еткунча чолишмоқимиз тоабат лозим адоимиздур”, сўзлари билан яқунлайди. У умри охиригача мана шу сўзларига содиқ қолди. Унинг фикрларида ўз умридан миллат болалари бахти, истиқболини баланд тутган чин маънодаги маърифат маёғи эди.

¹ Худойкулов М. Ўзбек ҳажвий публицистикаси: шаклланиш ва ривожланиш тамойиллари. 1-қисм. -Т.: Университет. 2001. -Б-55.

² Садои Туркистон. 1914, 17 июнь.

Авлонийнинг “Ким нимани яхши кўрар?” танқидий мақоласи ҳам “Жаҳолат” да кўтарилган мавзунинг давоми дейиш мумкин. Бироқ бу мақола заҳарханда кинояларга бой. Фельетон жанрига яқинроқ ёзилган. “Эҳтимол бизнинг халқ илму ва маърифатни, тарбия ва таълимни, ҳунар ва саноатни яхши кўрар деб ўйлойдурғондурсиз? Йўқ, бу фикрингиз янглиш. Эшонларимиз тоат ва ибодат, панд-насиҳат зикру тасбеҳ ўрнига тўйларда тўн кийиб кўб ошаб, кўб ухлашни яхши кўрурлар. Уламоларимиз дарсу таълим ўрнига бир-бирлари ила ўрун талашуб мударрис бўлишни, ўзлари бўлолма қолсалар, эшикма-эшик юруб сайловни бузишни яхши кўрурлар. Имомларимиз халойиққа ваъз ва насиҳатлар ўрнига жанозаларда жома кийишни яхши кўрурлар... Думаларимиз мажлисга келуб устулга суялуб фароғат қилуб турғон вақтларида бир тарафдан қаттиқ товуш чиқса чўчиб уйғонишни яхши кўрурлар”. Буларни ўқиркансиз кўз ўнгингизда Туркистоннинг манзараси яққол намоён бўлади. Мақола ўткир киноя, пичинг қўлланган ҳолда ёзилган.

Абдулла Авлонийнинг жамият ҳаётини ёритувчи мана шундай публицистик мақола ва фельетонлар билан бирга 15 дан ортиқ миллий руҳдаги шеърлари “Садои Туркистон”да чоп этилган. Айниқса, “Шоир ила тўти” (1914, 24 апрель), “Инсонлар” (1914, 15 апрель), “Офатли инсонлар” (1914, 2 май), “Гапурманглар” (1914, 20 май), “Биз налар қиламиз” (1914, 3 июн), “Ғалат” (1914, 10 июнь), “Диққатман” (1914, 13 июнь) каби шеърлари замон дарди, ижтимоий иллатларини очишга қаратилган.

Кўп қизиқ бул жаҳоннинг савдоси,

Кўринур ранг-баранг томошаси.

Ҳар ерга борса сўзи мақбулдир

Кимни бор бўлса нуқра-тиллоси

деб ёзади шоир “Ўз маишатимиздан” шеърда. “Ғалат” радиофили шеърда эса миллат истиқболи, ривожига тўсиқ бўлаётган жоҳил ва мутаассиб шайхлар устидан кулади:

Шайхлик даъво қилуб беилм гуфторинг ғалат,

Шайх Санъон бўлмасанг, бўйнингдаги зунноринг ғалат.
Сўфиман деб соф дил бирла ибодат қилмасанг,
Сўзинг тўғри эмасдур, жумла кирдикоринг ғалат¹.

Ижтимоий руҳдаги яна бир шеъри “Гапурманглар” деб номланади:

Келинг, инсоф этинг, оғу адоватдан гапурманглар!
Масожид олдида ғийбат, шикоятдан гапурманглар!
Етар ғафлат, етар зиллат, етар беилмлиқ, ҳам
Очинг ибрат кўзини, хоби ғафлатдан гапурманглар!

Авлонийнинг “Ўз турмушимиздан” шеърида бўлса, киноявий, сиёсий ўтқир тиғ намоён бўлган.

Миллат авлоди ҳама аробақаш ва ҳаммол,
Офт ангори қаро, кийгани жулдур-жулдур.
Тўлур тобеълиғимиз Русияга эллик йил,
Билмайин рус лисонин кўзимиз мўлдур-мўлдур².

Абдулла Авлоний газетада нафақат мақола, шеърлари билан иштирок этди, балки унга ҳам моддий ҳам маънавий томондан кўмак берди. “Театр труппаси” тузиб, газета ғояларини халққа етказди. Тушган маблағларни газета фаолияти учун сарф этди.

Бу ҳақда газетанинг 54-сонида босилган “Миллий кечада” таҳририят мақоласида батафсил баён бор. Ҳатто Абдулла Авлоний актёр сифатида бош роллардан бирини ижро этган. У ўзининг “Муҳотабамсан” сарлавҳали шеърини:

Етар ғафлатда ҳижронлиғ, қадам қўй боғи таълима,
Чолишмишлар нечук таҳсила ўтмиш торихингни ёд эт!³

дея якунлаган. Бу юртдошларига мурожаат эди.

Туркистонда жадиличлик ҳаракати уч босқични босиб ўтган бўлса, “Садои Туркистон” газетаси унинг икки даврида фаолият юритди. Тарихдан маълумки, Нижний Новгород шаҳрида 1905 йил 15 августда бўлиб ўтган I Бутунроссия мусулмонлар съезди ва Петербургда 1906 йил 13-23 январда бўлиб ўтган II Бутунроссия

¹ Садои Туркистон. 1914, 10 июнь.

² Садои Туркистон. 1915, 13 март.

³ Садои Туркистон. 1914, 23 май.

умуммусулмонлар съезди қарорлари ўлкада анча шов-шувга сабаб бўлди. Бу съездларда “Россия мусулмонлари иттифоқи” ташкилоти тузилди. Биринчи съезд шундай қарор қилди: “Мусулмонлар имкон қадар ҳар бир вилоятда янги мактаблар очиши, газета, журналлар, китоблар чиқариши ва уни халқ орасида тарқатишлари лозим”¹. Бу имконият либерал – ислохотчилик ҳаракатининг ривожланишига тurtки бўлди. 1906 йил 14 (27) июнда чиққан “Тараққий” газетаси ҳам мана шу сиёсий фаолликнинг натижаси эди. Ва яна бир қатор “Хуршид”, “Шухрат”, “Тужжор” газеталари нашр қилинди. Бу босқичда айниқса, “Тараққий” газетаси ўта сиёсий кучга эга бўлган газета эди. Унинг саҳифаларида: ҳукмрон синфлар имтиёзларини тугатиш, миллатлар тенглиги, барча ерларни деҳқонларга бўлиб бериш каби ҳуқуқий чақириқлар кўп учрайди: унинг 1906 йил, 26 июн сонидида “ҳукумат халқ қонини зулукдай сўрмоқда, қаттиқ азобламоқда, 1905 йил 17 октябрдаги чор манифести эса халқни тинчлантирувчи айёрликдир” дея баҳоланади. “Тараққий” газетаси ҳукуматга қарши чақириқлар босгани, социал – демократларни қўллагани учун ёпилади, муҳаррири Исмоил Обидов эса қамоққа олинади. Айтиш мумкинки, “Тараққий” бўрондек тутқунликка, зулмга қарши курашди. Умуман, 1905-1907 йиллар давомида жадиличлик илғор сиёсий ҳодиса сифатида намоён бўлди”².

Биринчи жаҳон уруши жадиждлар тафаккурида янада қатъий ўзгаришларни юзага келтирди. Европа маданияти, фан-техникасига кизиқиш ортди. Туркистонни қалоқликдан халос этиб, тенг ҳуқуқли давлат барпо этиш истаги йўлида янгидан уйғониш пайдо бўлди.

“Садои Туркистон” мана шу давр нашри сифатида жуда фаол иш юритди. Ўлкада руслаштириш сиёсати кундан-кун кучайиб борарди. Маҳаллий тубжой, халқнинг серҳосил ерларини кўчириб келтирилаётган русларга тортиб олиб бериш қонунлаштирилгач, Туркистонда мустабид халқнинг сиёсий устунлиги янада ортди.

¹ Аъзамхўжаев С. Туркистон муҳторияти. -Т.: Маънавият, 2000. -Б-14.

² Аъзамхўжаев С. Туркистон муҳторияти -Т.: Маънавият, 2000. -Б-21.

1914 йилнинг 24 июлида подшонинг шахсий фармони билан Туркистон ўлкасида фавқулодда қўриқланадиган ҳолат эълон қилинади¹. Губернатор ва уезд бошлиқларига аҳолининг ўй-фикрини кузатиб бориш, озгина бўлса ҳам душманлик ниятида бош кўтарилгудек бўлса, ғоят шафқатсизлик билан дарҳол бостириш ҳақида кўрсатма берилади. Бу шубҳасиз, “Садои Туркистон” атрофига жипслашган адабий кучларнинг эҳтиёткорона иш юритишларига сабаб бўлди. Баъзан газета саҳифаларида Туркистоннинг Русия забт этиш билан боғлиқ эзгу ишлар тилга олинадики, бу газета муҳаррири Убайдулла Асадуллахўжаевнинг сиёсий жиҳатдан кўзни шамғалат қилиш тактикаси эди. Чунки, бу борада жадиждлар анча тажриба тўплаган эдилар. Мақсад “Ватан таржумони” деб катта умид боғланган газетанинг ёпилишига йўл қўймаслик эди.

Шу оғир шароитда ҳам газета:

“Туфроғимиз олтиндур”, “Саноатимиз қўлдан кедиюр”, “Ўз холимизга бир назар”, “Ичкулик ва онинг зарарлари”, “Шаҳар сайлови ва мусулмонлар”, “Бизда ўқув ва ўқитув”, “Тил ва дин” каби бир қатор сиёсий-ижтимоий мақолалар эълон қила олди.

Жадиждлар аста-секин сиёсий йўналишда илғорлаб кетдилар. 1917-1918 йилларда нашр қилинган “Эл байроғи”, “Хуррият”, “Кенгаш” газеталар айнан мана шу ҳаракат маҳсули бўлди. Биргина “Хуррият” газетаси мисолида кўрадиган бўлсак, у публицистиканинг ажойиб намуналарини берди. Фитратнинг 35 та, Беҳбудийнинг 15 та, Сиддиқийнинг 6 та, Ҳожи Мўйиннинг 10 та, Мирмуҳсин Шермухамедовнинг 8 та, Шокир Мухторийнинг 4 та йирик мақоласи эълон қилинган. Айниқса, Фитратнинг “Юрт қайғуси” рукни остида берилган “Темур олдинда” (47-сон), Мирмуҳсин Шермухамедовнинг “Эй, Туркистон” (48-сон), Ҳожи Мўйининг “Туркистон фиғони” каби насрий шеърларини ўша давр бадий публицистикасининг ноёб намуналари десак бўлади.

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1 том. -Т.: Шарқ, 2000. 108-110-бетлар.

“Устимга инсонлар эмас, шайтонлар қўшини келса, оёғимга занжирлар эмас, жаҳаннам илонлари сорилса, яна сен сари чопарман”, (“Хуррият”, 25-сон, 31-сон) дея Ватанга қасамёд қиладилар. Газетанинг ҳар бир сониди алданган қалб изтироблари, миллат олдидаги бурч ва масъулият ҳисси қалам аҳллари руҳан улғайтирди. Қалбан аждодлар руҳи билан диллашдилар. Чунончи, улуғ саркарда Амир Темур руҳи олдида чўккан муаллиф шундай ёзади: “Эй, арслонлар арслони! Менинг ёзуқларимдан ўт, менинг қўлларимдан тут, белимни боғла. Муқаддас фотиҳангни бер! Сенинг дунёга сиғмаган ғайратингга онт ичаманки, Туронни эски шараф ва улуғликка қайтармасдан бурун оёқларингда ўлтурмасман” (47-сон).

“Хуррият” бир лаҳза, Она Туркистон тимсолида гавдаланади: “Хўнгир-хўнгир йиғлайман. Нола ва фарёд қиламан... Кургувчи кўз қайда? Қайғули товушимни эшитгувчи қулоқ қани... Мени бахтсиз авлодим бир-бирлари ила нифоқ ва адоват кучи билан талашиб, ёқалашиб, охири ҳориб, кучсизланиб жаҳолат тушагида ҳануз ухламоқда” (“Хуррият”, 150-сон).

Бу фиғонни муаллиф Туркистон фиғони деб атайди. Туркистон муҳторияти кунлари... яна бир умид чироқлари ёқилгандек бўлади. Газета ўз саҳифаларида “Яшасун Туркистон Муҳторияти” шиори билан она Туркистонни табрик этади: “Шод ул! Сенинг ул шавқатли замонларинг қайтмоқдадур” (57-сон). Она тупроққа “Эй, Туркистон”, дея мурожаат этар экан, фарзандлик куч-қудрати ила унинг эртанги келажагига умид билдиради: “Шул болаларинг соясинда сенинг истиқболинг шояд умидли бўлур!” (1917, 3 ноябрь, 48-сон). Албатта, жадиidler қайси йўналишда фаол юритишмасин, бир мақсад йўлида – Туркистон озодлиги учун курашдилар. Бу маърифатпарвар, хурриятпарварларнинг Россиядаги мавжуд сиёсий партияларга муносабати қандай эди?

Бу ҳақда тарих фанлари доктори С.Аъзамхўжаев батафсил маълумотлар келтирган¹. Жадид йўлбошчиларидан Маҳмудхўжа

¹ Аъзамхўжаев С. Туркистон муҳторияти. -Т.: Маънавият, 2000. -Б-21.

Беҳбудий Россиядаги 4 та партия – монархистлар, кадетлар, социалистлар ҳамда Нижний Новгородда 1905 йилнинг 23 августида тузилган мусулмонлар партиясига баҳо беради. У конституциявий монархия тизимини ёқлаб, кадетлар партиясининг йўлини маъқуллайди. Давлат Думасини подшоҳ билан халқни бевосита мулоқот қилишга кўмак берадиган минбар деб билади. Биз бу ҳолни Убайдулла Асадуллаҳўжаев фаолиятида ҳам кўршимиз мумкин. “Садои Туркистон” газетасига бир неча чиқишларида у Давлат Думасига мусулмон депутатларини сайлаш ҳуқуқларини кенгайтириш таклифи билан чиқади. Ўзи ҳам аъзо бўлиб сайланади.

У.Асадуллаҳўжаев 1916 йилда IV Давлат Думасида Туркистонда рўй бераётган воқеалар юзасидан маъруза қилади, маҳаллий аҳолидан мардикор олиш хатарли эканлиги ҳақида ҳарбий вазир номига телеграмма юборади.¹ Думада ҳатто мардикорликка олиш ҳақидаги император фармонини бекор қилдириш талабини қўяди. Ўша пайтларда у “Иттиҳоди тараққийпарвар” ташкилотининг раҳбари бўлган².

Большевиклар Убайдулла Асадуллаҳўжаевни меншивизм ғояларининг тарғиботчиси, шўроларга қарши курашган, деган айб билан қурбон этдилар. Ёзувчи Шукруллонинг “Тирик руҳлар” романида шундай сатрлар бор: “Мен шўроларга қарши курашганим йўқ! Мен Туркистон миллий озодлиги учун курашдим”³.

Мана шундай сиймо раҳбарлигидаги “Садои Туркистон” газетаси ҳамisha ўз ғояларига содиқ қолди.

Абдулла Авлоний каторида Убайдулла Асадуллаҳўжаев, Чўлпон, Мирмуҳсин Шермуҳамедов, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Холид Саид, Сора Музаффария каби газетанинг бир қанча муаллифлари бўлганки, уларнинг ҳар бири “Садои Туркистон” газетасининг жон-томиридек, ўз сўзидаги собитлик, руҳидаги улуғворлик билан унга ҳаёт бахш этган. Газета саҳифаларида

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1-том. -Т.: Шарқ, 2000. -Б-427.

² ЎзМДА.ТФ.461. 1-иш, 70-варак.

³ Шукрулло. Тирик руҳлар. -Т.: Шарқ, 1999. -Б-116.

Убайдулла Асадуллахўжаевнинг 10 та, Абдулла Авлонийнинг 5 та публицистик мақоласи, 2 та ҳикояси, 16 та шеъри, Чўлпоннинг 2 та публицистик мақоласи, 7 қисмдан иборат прозаик асари, 1 та шеъри, Рауф Музаффарзоданинг 40 дан зиёд йирик публицистик мақолалари, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг 4 та публицистик асари, 5 та шеъри, Нушированы Ёвушевнинг 5 та публицистик мақоласи, 16 қисмдан иборат очерки босилган.

Энг эътиборли жиҳати, “Садои Туркистон” саҳифаларида Мунаввар қори Абдурашидхонов имзоси билан бирорта мақола чоп этилмаган. Ҳолбуки, у газетанинг адабий маслаҳатчиси, Убайдулла Асадуллахўжаевнинг энг ишонган ходими бўлган. Бу ҳақда ишнинг I бобида архив маълумотлари асосида фикр юритгандик. Хулосаларимиз шундан иборатки, “Садои Туркистон” саҳифаларида публицистика жанрларининг ўзига хос илк намуналари яратилди.

“Туркистон мактаблари” (1-сон), “Кўш садо” (“Садои Фарғона” газетаси чиқиши муносабати билан (2-сон), “Ичкулик ва онинг зарарлари” (3-сон), “Вазифамиз муштарак” (4-сон), “Шаҳар сайлови ва мусулмонлар” (5-сон), “Тўй масаласина жавоблар” (6-сон), “Мусулмон идора руҳониялари ҳақинда кенгаш мажлислари” (7-сон), “Дохлия назорати ҳузурида иккинчи мажлис” (12-сон), “Кенгаш мажлиси” (16-сон), “Эрон мустақилмиш” (17-сон), “Жамият қандай очилур?” (22-сон), “Петербургда кенгаш мажлиси” (23-сон), “Саодат ойи ийд” (25-сон), “Бухоронинг аҳвол ҳозираси” (26-сон), “Мухорабанинг бориши” (32-сон), “Ийди шариф” (34-сон), “Миллий ва тарихий икки кун” (56-сон), “Вазифамиз нима?” (62-сон), “Петроградда мувафқат мусулмон комитети” (66-сон) каби ижтимоий-сиёсий мақолалари билан “Ватан таржумони” бўлишдек, юксак масъулиятни адо этди. Бу публицистик мақолалар ўзбек журналистикаси жанрларининг шаклланиши ва ривожланишида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бу фидойи меҳнатлари билан “Садои Туркистон” Ўзбекистон журналистикаси тарихида ўзига хос муносиб ўрин эгадир.

ХУЛОСА

Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришгандан сўнг XX аср бошидаги ўзбек миллий журналистикасининг босиб ўтган йўлини тўла ва яхлит холисона тадқиқ этиш имконияти туғилди. Тарихда “жадид матбуоти” деб ном олган миллий уйғониш даври матбуоти шўро давридаги бир ёклама мафкуравий қолипдаги матбуот эмас, балки миллатни курашга, маърифатга чорлаган матбуот эканлигига янги далиллар келтирилди. Тараққийпарвар жадид матбуотининг шаклланиши ва ривожланишини ўрганиш жамиятимиздаги чинакам покланиш, миллий ўзликни англаш учун хизмат қилади

“Садои Туркистон” жадидларнинг маърифатли жамият сари илгари сурган улуг ғояларига таяниб, ўз саҳифаларида миллий истиқлол ғоясининг асосини яратди. Унинг яна бир муҳим хизмати, газета миллатпарварлик, маърифатпарварлик каби юксак ғояларни тарғиб этди. “Садои Туркистон” газетасининг ношири ва бош муҳаррири Убайдулла Асадуллаҳўжаев миллий матбуотни “миллатнинг умумдарсхонаси” дея ўнлаб илғор зиёлиларни газета теварагига жалб қилиб, Русиянинг мустамлакачилик сиёсатига қарши жасорат билан ғоявий кураш олиб борди. Унинг кўмагида Абдулла Авлоний, Абдулҳамид Сулаймон Чўлпон, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Мирмуҳсин Шермуҳаммедов, Абдулла Қодирий, Нуширавон Ёвушев, Фузаил Жонбоев, Ҳожи Муин, Шокиржон Раҳимий каби қалам аҳллари “Садои Туркистон”нинг мазмун-мундарижасини бойитишга, ижтимоий-сиёсий чиқишларининг ўткир бўлишига муносиб ҳисса қўшдилар. Жадид публицистларининг бу жасоратли қадами истиқлол ғояларига таянган миллий адабиётнинг шаклланиши ва ривожланишига асос бўлди. Бу газета таҳририясида миллий адабиётимизнинг беназир истеъдодлари Абдулҳамид Сулаймон Чўлпон ва Абдулла Қодирий тарбия топди. “Садои Туркистон” “матбуот нафақат хабар берувчи восита, балки миллатда бўлгон бутун қусурларни ислоҳ қилувчи ҳокимиятдир. Унинг бу ҳуқуқига тажовуз қилмакка ҳеч кимнинг ҳаққи йўқдир”, дея матбуотнинг ўрнини юксак баҳолади. Ўз даври

учун бундай дадил фикрни айта олиш катта жасорат эди. Газета Туркистонда миллий нашриёт ширкатларини ташкил этиш, ноширлик соҳасида маҳаллий аҳолидан мутахассислар тайёрлаш, ҳомийлар ва ўткир қалам соҳибларини матбуот ишларига жалб қилиш, аҳоли ўртасида тарғибот, ташвиқот ишларини йўлга қўйишни амалга оширишга муносиб ҳисса қўшди. “Садои Туркистон” Туркистонда матбуот, театр ташкил қилишда, янги усул мактабларини очишда, чоризмнинг маҳаллий халқларни ўзлигидан, тарихи, дини ва тилидан жудо қилишдек мустабидлик сиёсатига “ҳар бир миллатнинг дунёда борлигини кўрсатадуроғон ойнаи ҳаёти- тили ва адабиётидир” деган илғор ғояни қарши қўйди. Газета имкон қадар матбуотнинг ўзига хос оммабоп, соф тилини шакллантиришга ҳаракат қилди. Бу вазифани зиммасидаги масъулият деб билди. Шу боис ҳам “Садои Туркистон” газетаси ўз даври нашрлари орасида тилининг соддалиги, равонлиги ва халқчиллиги билан ажралиб туради.

Газета саҳифаларида шундай фикр-мулоҳазаларга дуч келиш мумкин: “Бир замонлар келур, бу шояд майдонга чиқмасдан қолмас”. Бугун бу башорат ҳақиқатга айланди. Уларнинг “матбуот – бош ислоҳотчи бўлиши керак, матбуот -миллат ойинасидир, маърифат – миллатнинг ҳаёт-мамоти” каби илғор ғоялари асрлар оша авлодларга етказилиши зарур бўлган дастуриламалдир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Монографиялар, тўпламлар, дарсликлар

1.1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Тошкент. "Ўзбекистон" НМИУ, 2017. -29 б.

1.2. Мирзиёев Ш.М. Қонун устиворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. "Ўзбекистон" НМИУ, 2017.-47 б.

1.3. Мирзиёев Ш. М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз."Ўзбекистон" НМИУ.2017.-485 б.

1.4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги "Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида"ги ПФ-4947 – сонли Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2017 й.6-сон.70-модда.

1.5. Жадидчилик: ислоҳот, янгилашиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Т.- Университет. 1999

1.6. Абдуазизова Н. Матбуот ва маънавий мерос. -Т.: Академия, 2004.

1.7. Абдуазизова Н. Матбуот ва сўз эркинлиги – олий қадрият. -Т.: Академия, 2006.

1.8. Абдуазизова Н.А. Туркистон матбуоти тарихи (1870-1917). - Т.: Академия, 2000.

1.9. Абдуазизова Н.А. Ўзбекистон журналистикаси тарихи. -Т.: Академия, 2002 .

1.5. Абдусатторов Р., Маҳмудова С. Оммавий ахборот воситаларининг тили ва услуби. Маърузалар матни. -Т.: Университет, 2000.

1.6. Абдурашидхонов Мунаввар қори. Танланган асарлар. -Т.: Маънавият, 2003.

1.7. Абдурашидхонов Мунаввар қори. Хотираларимиздан. -Т.: Шарқ, 2001.

1.8 Абдулхамид Чўлпон. Адабиёт надир (Адабий - танқидий мақолалар). - Т.: Чўлпон, 1994.

1.9. Авлоний А. Танланган асарлар. 1-11 жилдлари. -Т.: Маънавият, 1998.

1.10. Алиев А. Маҳмудхўжа Бехбудий. -Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1994.

1.11. Алиев А. Маънавият, қадрият ва бадиият. -Т.: Академия, 2000.

1.12. Алиев А., Содиқов Ҳ. Ўзбек адабий тили тарихидан. -Т., 1994.

1.13. Авлоний А. Бурунги ўзбек вақтли матбуоти тарихи: Миллий уйғониш. -Т.: Университет, 1993.

1.14. Алиев А. Маҳмудхўжа Бехбудий. –Т., 1994.

1.15. Алимова Д.А., Рашидова Д. Маҳмудхўжа Бехбудий ва унинг тарихий тафаккури. -Т. Академия, 1999.

1.16. Аникин А.Б. Образные средства в языке газеты //Вестник МГУ, серия 10. Журналистика, 1971, № 1.

1.17. Бабаханов М. Из истории периодической печати Туркестана. Душанбе: Дониш, 1987.

1.18. Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркистане (1865-1924). -М., 1960.

1.19. Бобоева А. Газета тили ҳақида. -Т.: Фан, 1983.

1.20 Бобохонов А. Ўзбек матбааси тарихидан. -Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979.

1.21 Болтабоев Ҳ. Фитрат – адабиётшунос. -Т.: Ёзувчи, 1998.

1.22. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи (X-XIX аср). -Т.: Ўзбекистон. 1993.

1.23. Газета тили. Ўқув қўлланма. -Т.: Зарқалам, 2002.

1.24. Горбунов А.П. Язык и стиль газеты. Учебное пособие по практической стилистике. -М., 1974.

1.25. Горохов В.М. Основы журналистского мастерства.- М.: МГУ, 1972.

1.26. Жадидчилик: ислохот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. -Т., 1999.

1.27. Жалолов А., Ўзганбоев Х. Ўзбек маърифатпарварлик адабиётининг тараққиётидаги вақтли матбуотнинг ўрни. -Т.: Фан, 1993.

1.28. Журналистик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 1997, 24 апрел.

1.29. Ингеборг Балдауф. XX аср ўзбек адабиётига чизгилар. -Т.: Маънавият, 2001.

1.30. Йўлдошев М. Чўлпон сўзининг сирлари. – Т.: Маънавият, 2002.

1.31. Каримов Б. Чўлпон ижоди ва 20-30- йиллар танқидчилиги. - Т.: Адабиёт жамғармаси, 2004.

1.32. Муҳаммаджонов М. Турмуш уринишлари. -Т., 1976.

1.33. Муҳаммадиев Р. Публицистика жанрлари.- Т.: Ўзбекистон, 1965.

1.34. Миллий уйғониш. Тўплам. -Т.: ТошДУ, 1993.

1.35. Норматов У., Шарафиддинов О. Ижодни англаш бахти. - Т.: Шарқ, 2004.

1.36. Нестеренко Ф.П., Эрназаров К.Т., Маматова Я.М. Труд журналистики: профессионализм, творчество, мастерство. - Т., 2002.

1.37. Ноширлик фаолияти тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 1996 йил, 30 август.

1.38. Орифжонов Э. Чор Россиянинг Ўрта Осиёдаги мустамлакачилик сиёсати ва унинг оқибатлари.- Т., 1995.

1.39. Ойина (1914-1915). –Т.: Академия, 2001.

1.40. Прохоров С.П. Публицист и действительность. -М.: МГУ, 1973.

1.41. Прохоров Е.П. Искусство публицистики. -М., 1984.

1.42. Прохоров Е.П. Журналистика и демократия. -М.: Ринхолдинг, 2001.

1.43. Старобогатов И.И. Техника оформления газеты. –М.: МГУ, 1958.

1.44. Саид Зиё. Ўзбек вақтли матбуоти тарихига материаллар. Танлаган асарлар. - Т., 1974.

1.45. Тошалиев И. Ўзбек тили услубияти. -Т.: Университет, 1996.

1.46. Тошалиев И. Матбуот тили маромларига доир. -Т.: Университет, 1990.

1.47. Тошалиев И. Оммавий ахборот воситаларининг тили ва услуби. -Т.: Университет, 2000.

1.48. Тоғаев О. Публицистика жанрлари. -Т.: Ўқитувчи, 1976.

1.49. Тоғаев О. Ўзбек бадиий публицистикаси (назария ва маҳорат масалалари). -Т.: Фан, 1982.

1.50. Турсунов У., Ўринбоев Б. Ўзбек адабий тили тарихидан. – Т.: Фан, 1982.

1.51. Турдалиев Б. 1905-1917 йиллардаги маҳаллий матбуот тилининг морфологик хусусиятлари. Т.: Фан, 1969.

1.52. Худойқулов М. Ўзбек ҳажвий публицистикаси шаклланиши ва ривожланиш тамойиллари. -Т.: Университет, 1995.

1.53. Худойқулов М. Оммавий ахборот воситалари назарияси. - Т.: Университет, 1999.

1.54. Шукуров Н. Услублар ва жанрлар. -Т., 1973.

1.55. Шарафиддинов О. Чўлпонни англаш. -Т.: Ёзувчи, 1994.

1.56. Шарафиддинов О. Ижодни англаш бахти. -Т., 2004.

1.57. Шарипов Р. Жадид адабиётида янгиланиш, ислоҳот ва мустақиллик учун кураш. -Т., 2005.

1.58. Ученова В.В. Публицистика и политика.- М.: Полиздат, 1973.

1.59. Қораев Т., Воҳидов Р. Адабий таҳаллуслар ҳақида. -Т.: Ўқитувчи, 1978.

1.60. Қосимов Б. Миллий уйғониш. -Т., 2002.

1.61. Қосимов Б. Жадидчилик. Миллий уйғониш ва ўзбек филологияси масалалари. -Т.: Университет, 1993.

1.62. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Туркистон Чор Россияси мустамлакачилиқ даврида. Биринчи китоб. - Т.: Шарқ, 2000.

1.63. Шарипов Р. Жаҳид адабиётида янги ланиш, ислохот ва мустақиллик учун кураш. -Т., 2005.

1.64. Информационные жанры газетной публицистики.- М.: МГУ, 1981.

1.65. Ҳасанов Ш. Ўзбек журналистикаси тарихи. Самарқанд, 1998.

II. МАҚОЛАЛАР

2.1. Абдуллаев Й. Шоирнинг озодлик орзулари. Ўзбекистон овози, 2003, 29 ноябр.

2.2. Ахророва З. Жаҳидлар маърифати //Театр, 2007, 2-сон.

2.3. Аҳмедов С. Машаққатли давр фарзанди. //Ўзбекистон санъати, 1988, 1-сон.

2.4. Аҳмедов С. Мунаввар Қори. //Шарқ юлдузи, 1992, 5-сон.

2.5. Авезов Н. Беҳбудий ва матбуот //Ўзбекистон матуботи, 1991, 4-сон.

2.6. Абдуазизов А. Мустақиллигимиз рамзи. Ўзбекистон овози, 1992, 15 март.

2.7. Абдуазизов А. Давлат мақоми – тенглик белгиси. Ёш ленинчи, 1989, 21 июль.

2.8. Абдурауф Фитрат. Тилимиз. Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1990, 4 май.

2.9. Абдурауф Фитрат. Тилимизнинг адабийлиги...ўзидадир (1912 йил имло қурултойида сўзлаган нутқ //Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1997, 24 январ.

2.10. Бобоева А. Газета тилининг икки хусусияти //Ўзбек тили ва адабиёти, 1981, 3-сон.

2.11. Болтабоев Ҳ. Тилимиз. Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1990, 4 май.

2.12. Болтабоев Ҳ. Усули жаҳид мактаблари. Ҳалқ сўзи, 1991, 13 декабр.

2.13. Болтабоев Ҳ. Фитрат ва Чўлпон //Жамият ва бошқарув. 1998, 2-сон.

2.14. Болтабоев Ҳ. Абдурауф Фитрат //Мулоқот, 1996, 4-сон.

2.15. Болтабоев Ҳ. Номаълум Фитрат. //Ёшлик, 1990, 4-сон.

2.16. Болтабоев Ҳ. Фитрат ва XX аср бошлари адабиётшунослиги //Шарқ юлдузи, 1995, 11-12 сонлар.

2.17. Бўриева Р. Тил миллатнинг бебаҳо мулкидир. Маърифат, 2003, 3 сентябр.

2.18. Дўстқораев Б. Чўлпон. Газета – еттинчи давлат. Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2004, 14 ноябр.

2.19. Дўстқораев Б. Чўлпон ва танқид. Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2005, 25 ноябр.

2.20. Дўстқораев Б. Тараққий бошлаб берган йўл. Хуррият. 2006, 28 июн.

2.21. Дўстқораев Б. Томирларнинг қони, жонларнинг жонони Ватан (ёхуд жадидлар мафқурасига чизгилар). Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1998, 4 сентябр.

2.22. Дўстқораев Б. Туркистон жадидларининг йирик сиймоси (Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг 120 йиллик таваллудига бағишлаб). //Жаҳон адабиёти, 1998, 3-сон.

2.23. Дўстқораев Б. Она тилим зарварақлари. Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2005, 21 октябр.

2.24. Долимов У. Миллий уйғонишга даъват минбари //Ўзбекистон матбуоти, 2001, 4-сон.

2.25. Иброҳимов С. Тил - миллатнинг руҳидир. Моҳият, 2001, 19 октябр.

2.26. Йўлдошев Н. Чўлпон шеърларида миллий миллий истиқлол ғояси. //Жамият ва бошқарув, 2003, 2-сон.

2.27. Маҳмудов Н. Она тили, бу миллатнинг руҳидир. Маърифат, 2003, 17 сентябр.

2.28. Маҳмудхўжа Бехбудий. Туркистон мухторияти //Ёшлик, 1991, 10-сон.

2.29. Маҳмудхўжа Бехбудий. Бизга ислоҳ керак //Ёшлик, 1991, 10-сон.

2.30. Маҳмудхўжа Бехбудий. Ёшларга мурожаат //Ёшлик, 1991, 10-сон.

2.31. Маҳмудхўжа Бехбудий. Театр надур? Миллий тикланиш, 1995, 21 ноябр.

2.32. Назаров Б. Маҳмудхўжа Бехбудий //Ўзбек тили ва адабиёти, 1992, 1-сон.

2.33. Рустамов М. Ўзбек матбаачилиги тарихидан // Ўзбекистон матбуоти, 1968, 3-сон.

2.34. Саидов Ҳ. Изтироб билан ёзилган мақола //Ёшлик, 1997, 2-сон.

2.35. Саидов Ҳ. Бехбудий ва Самарқанд //Ўзбекистон матбуоти, 1996, 4-сон.

2.36. Холбоев С. Жадиличлик ва истиқлол. Туркистон, 1993, 5 июн.

2.37. Чўлпон. Туркистонда матбуот. Жамият ва бошқарув, 1998, 2-сон.

2.38. Шарафиддинов О. Чўлпон. Ёш ленинчи, 1989, 29 декабр.

2.39. Шарафиддинов О. Кўнгилда қолғуси унинг бир изи. //Шарқ юлдузи, 1990, 3-сон.

2.40. Шарафиддинов О. Чўлпоннинг кичик насрий асарлари //Ўзбек тили ва адабиёти, 1989, 3-сон.

2.41. Шарафиддинов О. Чўлпон – таржимон //Гулистон, 1990, 2-сон.

2.42. Шарафиддинов О. Эркин матбуот: орзу ва ҳақиқат. Ҳуррият, 2003, 27 июн.

2.43. Қосимов Б. Ватан ва миллатнинг ўтлиғ куйчиси. Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2003.

2.44. Қосимов Б., Исматуллаев Х, Долимов У., Ризаев Ш. Жадиличлик ҳаракати ва жадиждлар адабиёти //Ўзбек тили ва адабиёти, 1990, 4-сон.

2.45. Қориев М. Қалам (журналист шаъни ва бурчи ҳақида мулоҳазалар). Ўзбекистон овози, 2003, 9 август.

2.46. Гафуров И. Миллий хаёллар ва Садои Туркистон. Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1994, 11 март.

III. ДИССЕРТАЦИЯЛАР ВА АВТОРЕФЕРАТЛАР

3.1. Ахророва З. Маҳмудхўжа Бехбудийнинг педагогик фаолияти. Педагогика фан. номз. дисс... автореф. – Т., 1998.

3.2 Намозова Н.Қ. Ҳожи Муиннинг публицистик ва муҳаррирлик фаолияти. Филология фан номз. дисс... автореф. -Т., 2005.

3.3. Содиқов Ҳ.Ж. XX аср бошларида чоризмнинг Туркистондаги мустамлакачилик сиёсати ва истиқлол учун кураш. Тарих фан. докт. дисс... -Т., 1994.

3.4 Саидов У.А. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиётида комил инсон масаласи (Европа маърифатчилиги адабиёти билан киёсий ўрганиш тажрибасидан). Филол. фан. номз. дисс... автореф. -Т., 2002.

3.5 Тошпўлатова Н.Қ. Истиқлол даври матбуотида XX аср ўзбек адабиёти муаммоларининг ёритилиши (1991-2000 йиллар матбуоти материаллари асосида). Филол. фан. дисс. автореф. -Т., 2004.

3.6. Йўлдошбекова С.С. Чўлпоннинг публицистик ва муҳаррирлик фаолияти. Филол. фан. номз. дисс... автореф. -Т., 2002.

3.7 Эшонова З. Чўлпон поэзиясининг ғоявий - бадиий хусусиятлари. Филол. фан. номз. дисс... автореф. –Т., 1991.

3.8 Юлдашева М.Б. Ўзбекистон миллий маданияти: ривожланиш йўналишлари ва муаммолари (XX асрнинг 20-йиллари). Тарих фан. номз. дисс. автореф. –Т., 2003.

3.9. Худойқулов М. Ўзбек ҳажвий публицистикасининг шаклланиши ва ривожланиши тамойиллари (XIX аср охири – XX аср ўрталари ўзбек матбуоти материаллари асосида). Филол. фан. докт. дисс. автореф. – Т., 2001.

3.10. Муминова П.И. Современная международная журналистика: тенденции, проблемы и перспективы. Автореф. дисс... докт. фил. наук. - Т., 2002.

3.11. Довурбоева Н.А. Фитрат драмаларида миллий озошлик ғоясининг талқини. Филол. фан. номз.дисс. автореф. -Т., 1999.

3.12. Ирназаров К.Т. Пресса и межнациональные отношения: критика стереотипов тоталитаризма, анализ политики независимого развития (на материалах печати Узбекистана за 1971-2001 гг.). Автореф. дисс... докт. ист. наук. - Т., 2004.

IV. Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат Архиви хужжатлари

1. Ф-461, 1-ёзув, 1795-иш, 33-36-варақлар.
2. Ф-17, 1-ёзув, 17654-иш, 77-80-варақлар.
3. Ф-132, 1-ёзув, 377-иш, 20-25-варақлар.
4. Ф-461, 1-ёзув, 1911-иш, 42-45-варақлар.
5. Ф-1, 4-ёзув, 1715-иш, 126-варақ.
6. Ф-17, 1-ёзув, 9476-иш, 65-варақ.
7. Ф-1, 1-ёзув, 2520-иш, 186-190 варақлар.
8. Ф-461, 1-ёзув, 1665-иш, 82-варақ.
9. Ф-1, 31-ёзув, 957-иш, 6-8-варақлар.
10. Ф-17, 1-ёзув, 33-иш, 62-варақ.
11. Ф-1, 31-ёзув, 1113-иш, 39-варақ.
12. Ф-461, 1-ёзув, 1764-иш, 201-варақ.
13. Ф-461, 1 –ёзув, 1910-иш, 64-варақ.
14. ФИ-461, 1-ёзув, 1910-иш, 34-варақ.
15. ФИ-914, 1-ёзув, 9475-иш, 67-варақ.
16. Ф-17, 1-ёзув, 2224-иш, 84-варақ.
17. Ф,461, 1-ёзув, 1911-иш, 40-варақ.
18. ФИ-461, 1-ёзув, 57-иш, 75-варақ.
19. Ф-1, 8-ёзув, 482-иш, 22-варақ.
20. Ф-132, 1-ёзув, 377-иш, 15-варақ.

V. Газеталар

1. "Садои Туркистон" газетаси тахламлари (1914-1915 йиллар).
1-66-сонлар.
2. "Туркистон вилоятининг газети" (1914-1915 йиллар). 20-50-сонлар.
3. "Туркестанские ведомости" газетаси (1914-1915 йиллар).
4. "Шўро" журналининг 1914-1915 йиллар.
5. "Ойна" журналининг 1914-1915 йиллар.

ИЛОВА
“САДОИ ТУРКИСТОН”

(1914 йил, 4 апрель – 1915 йил, 10 апрель)

1 – сон , 1914 йил, 4 апрель

1. “ Маслак ва мақсад” Убайдулло
2. “ Туркистон мактаблари” Мактаб дўсти
3. “ Фелетўн” (театр, жамияти хайрия хусусида) Индамас
(Абдулла Авлоний)
4. “ Жарида мухибларина” А.Авлоний
5. “Миллат” Мирмулла Шермуҳаммад ўғли
6. “ Туфроғимиз олтундур” (I) Абдулсамикори Зиёбоев
7. “Қаландарлар ёхуд танбаллар” Абдулҳаким Саримсоқов
8. “Инсоният надур!” муаллим: Мажид Алқодирий
9. Тошканд хабарлари:
 - а) Мактабларга иона;
 - б) Тўйга қаршу ҳаракат;
 - в) Театру ҳисоби :
10. Жаридамизга муштарий ва эълон қабул қиладурғон ҳозирги
вакилларимиз

2- сон , 1914 йил , 13 апрель

1. “Садои Туркистон” рекламаси
2. “Хўқонда “Садои Фарғона” рафиқимизнинг чиқуви муносабатила”
3. “ Қўш садо” (таҳририят мақоласи)
4. “ Икки садо” Абу Адулла Авлоний
5. “Саноатимиз кўлдан кедиюр!” Абдулҳаким Саримсоқов
6. “Ашъор” (“Садои булбуллар”) I А.Авлоний
7. “Ашъор” (“ Садои булбуллар”) II Тўлаган Хўжамёров
8. “ Ўз ҳолимизга бир назар” (Мискин) Мулла Қўшоқ
9. “Тижоратимиз” муаллим Абдулсами қори Зиёбоев
10. “Фелетўн”
(театр хусусида мунозара) Индамас
11. “ Самарқандда мактаб” Нўширавон Ёвушев

12. “ Тўй хусусида савол?” (муҳтарам “Садои Туркистон” муҳарририна!) Раҳматилла Аҳмад

13.Идорага мактублар Намонгонли Сиддиқ қори
Мирзахўжа ўғли

14.Хорижий хабарлар Адолатли амр

15.Тошканд хабарлари:

а) ғлосний сайлову ҳозирлиги

б) мусулмон пристўфи

16.таҳсес

17.Жаридаларимизга муштарий ва эълон қабул қиладурғон ҳозирги вакилларимиз

3 – сон , 1914 йил, 18 апрель

1. “ Садои Туркистон” рекламаси

2. “ Ичкулик ва унинг зарарлари”

(таҳририят мақоласи)

3. “ Йўл хотиралари” I (охири бор) Йўлчи

4. “ Жума кунини байрам қилмоқимиз керак”

5.Андижонда мактаблар муаллим Абдулсами қори Зиёбоев
“Фелетўн” Савдогар

7. “Ашъор” Расули

8. “ Кичкина фелетўн” Фузаил Жонбоев

9.Хорижий хабарлар

10.Доҳилия хабарлари

11.Тошканд хабарлари:

а) ҳунар маҳкамаси

б) мусулмон жамият умидияси

в) жамиятга иона

12.Идорага мактублар Ўшли Санжарбек

13. “ Туркистонли қардошларимизга” Андижон: Абдулҳамид

4- сон, 1914 йил, 22 апрель

1. “ Садои Туркистон” рекламаси

2. “ Бутун Туркистонда бирдан бир мукаммал кутубхона
Тошкандда” реклама

3. “Вазифамиз муштарак” (тахририят мақоласи)
4. “Туфроғимиз олтундур” II муаллим Абдулсами қори Зиёбоев
5. “Туркистон мактаблари” II Мактаб дўсти
6. “Саёҳат парчалари” (Намонгондан) Нўширавон Ёвушев
7. “Афсус бизим ҳолимизга” Хўқандли жигари кабоб
8. “Илум ва маоруф” Мирмулла Шермуҳаммад
9. “Ашъор” (Шоир ила тўти) Абу Абдулла Авлоний
10. “Марҳум Абдулла Тўқаевнинг ашъор- шеърини таъзим”
Тўлаган Хўжамёров
11. “Қандай аҳволимиз” Афандижон Маҳзум
12. Хорижий хабарлар
13. Дохилия хабарлари.
14. Тошканд хабарлари:
 - а) янги мактаблар
 - б) Тошкандда қизлар учун учителский семинария
 - в) ташаккур
15. Идорадан жавоблар

5-сон, 1914 йил, 25 апрель

1. “Садои Туркистон” рекламаси
2. “Кутубхона” рекламаси
3. “Шаҳар сайлови ва мусулмонлар” (тахририят мақоласи)
4. “Қироатхона лозимдур !” Сайид Ҳабибулла Саид Орифхўжа ўғли
5. “Йўл хотиралари” II Ўш Йўлчи
6. “Фелетўн” (маданият тўлқинлари) Индамас
7. “Миллатимиз на ҳолда” Н.Азизий
8. “Ташаккур” Самарқанд мударрис Саид Аҳмад Васлий
9. “Табрик” (шеър) Самарқанд Сиддиқий
10. Жаридалардан (“Вақт” газетасидан)
11. Хорижий хабарлар
12. Дохилия хабарлари
13. Тошканд хабарлари

14.Идорадан жавоблар

15.Жаридамизга муштарий ва эълон қабул

Қиладурғон ҳозирги вакилларимиз

6 – сон, 1914 йил, 29 апрель

1. “ Садои Туркистон” рекламаси

2. “ Кутубхона” рекламаси

3. “ Тўй масаласина жавоблар” (таҳририят мақоласи)

4. “Майишат оғирлашди” муаллим Абдулсами қори Зиёбоев

5. “Ҳақ сўз” А.Ҳақирйзода

6. Фелетўн “ Қурбони жаҳолат” Абдулҳамид Сулаймоний

7.Жаридалардан

8.Ашъор Сайид Хайбатиллахўжа Хислат

9. “Дунё кетишига бир назар” Тўла Тошкандий
(Тавалло)

10.Хорижий хабарлар

11.Доҳилия хабарлари

12.Тошканд хабарлари

13.Идорага мактублар

14. “ Янги очилди” рекламалар

7 – сон, 1914 йил, 2 май

1. “Кутубхона” рекламаси

2. “ Мусулмон идора руҳониялари ҳақида кенгаш
мажлислари (таҳририят)

3. “ Қироатхонага ҳаваслар”

4. “Йўл хотиралари” Йўлчи

5.Хўкандда муллалар орасинда Муҳаммад Саид

6.Ашъор “ Офатли инсонлар” Абдулла Авлоний

7.Хорижий хабарлар

8.Доҳилия хабарлари

9.Тошканд хабарлари

10.Идорага мактублар

11.Идорадан жавоблар

12.Поездларнинг келув кетуви

(Тошканд вақти ила Средний Азия темир йўли)

8- сон, 1914 йил, 6 май

1. “ Туркистон кутубхонаси” реклама
- 2.Эътизор
3. “ Туркия – Русия муносабати” (тахририят)
4. “ Жим ўтир жувонмарг” (гапурма хароми) Холид Сайид
5. “Бизда ўқув ва ўқитув” Расулий
6. “ Янги газетамизга жавоб” (шеър) намангонли муаллим Мўминжон Тошкандий
- 7.Ашъор “ Таассуротим” Холид Сайид
8. “Мунозара” (тошкандли шогирд)
- 9.Фелетўн “Мусулмонлар ҳаётидан бир лавҳа” Муҳаммад Бадалиий
- 10.Хорижий хабарлар
- 11.Доҳилия хабарлари
- 12.Тошканд хабарлари
- 13.Идорадан жавоблар
- 14.Самарқандда муштарий
15. Ҳафталик “ Ойна”

9-сон, 1914 йил, 11 май

1. “Илтимос” Мунаввар қори Абдурашидхон ўғли
Реклама “ Даллол”
- 3.Идорадан эътизор
4. “ Имтиҳон масаласи”
- 5.Идорадан ахторлар
6. “ Фасод ахлоқ қай вақтдан бошланур” Холид Сайид
7. “ Туркистонда савдогарлик” туркистонли С.М.
- 8.Фелетўн “Маданият тўлқинлари” II Индамас
- 9.Ашъор (Аҳволимиз) Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий
- 10.Адабиёт “Афандижон” (шеър)
- 11.Мухаммас тўла бир ғазал Мавлона Юсуф Сарёмий
- 12.Жаридалардан.Кенгаш мажлиси Қадар кенгаш
- 13.Ўз мухбирларимиздан
- 14.Хорижий хабарлар

15. Доҳилия хабарлари
16. Тошканд хабарлари
17. “Тўхтажонбой Аъламжонбой ўғли
магазини” рекламаси

10 – сон, 1914 йил, 18 май

1. “Даллол” реклама
2. “Икки мажлис” (тахририят мақоласи)
3. “ Руҳоний идоралар ҳолидан” А.Рауф Музаффарзода
4. Ашъор. “ Ўқунглар , оналар!” Сўфизода Муҳаммадшариф
5. “Рус лисонининг аҳамияти” Аллаёр
6. Хорижий хабарлар
7. “Саёҳат парчалари” (III- қисм) Н.Ё.
8. Доҳилия хабарлари
9. Ўз мухбирларимиздан А.Ж.Усмонхўжаев
10. Тошканд хабарлари
11. Телеграф хабарлари
12. Идорадан мактублар
13. Эълонлар
14. “ Тўхтажонбой Аъламжонбой ўғлининг
магазини” рекламаси

11 – сон, 1914 йил, 20 май

1. “ Даллол” рекламаси
2. “ Муаллим” эълон
3. “ Орновидликда исён” (тахририят)
4. “ На учун ибрат олмаймиз” Каримбек Норбек ўғли
5. “ Туркистон” мусулмонлари тарафидан бир садо” тошкандли
бир муаллима
6. Ашъор “Гапурманглар!” Абдулла Авлоний
7. “ Изтиробли бир таъсир” А.Рауф Музаффарзода
8. Хорижий хабарлар
9. Фелетўн “Бидъатми? Маъжусиятми?” Хўқанд Ҳамза Ҳакимзода
10. Доҳилия хабарлари
11. Тошканд хабарлари

- 12.Жаридалардан
- 13.Телеграф хабарлари
- 14.Идорага мактублар
- 15.Идорадан жавоблар
16. “ Поездларнинг келув кетуви
(Тошканд вақти ила)
17. “Тўхтажонбой Аъламжонбой ўғлининг
магазини” рекламаси
12 – сон , 1914 йил, 23 май
1. “ Даллол” реклама
2. “ Муаллим” реклама
3. “ Дохилия назорати ҳузурида иккинчи мажлис (таҳририят)
4. “ Жаид ва қадим надур?” Ибн Абдулла Шоший
5. “ Олий сиймолар” Рауф Музаффарзода
- 6.Фелетўн “ Фасод ахлоқ қай вақтдан бошланур?” II Холид Сайид
7. “Кийим масаласи” Тошканд тижорат мактаби шогирди
- 8.Ашъор “Муҳаббатим қалам” Абдулла Авлоний
- 9.Жаридалардан
- 10.Хорижий хабарлар
- 11.Дохилия хабарлари
- 12.Матбуот ва адабиёт
- 13.Тошканд хабарлари
- 14.Идорага мактублар
- 15.Идорадан жавоблар
16. Рекламалар
13 – сон , 1914 йил, 27 май
1. “ Мусулмонча концерт”
(Комил Тухфатулиннинг “ Хива” театрида)
2. “ Муаллим” реклама
3. “Юбилейга ҳозирланув” Убайдулла
4. “Туфроқ надур?” I Рауф Музаффарзода
5. “Ҳифзи лисон” Абдулла Авлоний

6. “Келажак маслаҳат мажлиси ҳақида бир мулоҳаза” Туркистон:
Сайидносир Миржалилов

7.Хорижий хабарлар

8. “Табрикнома” (форсча шеър) Хўқандли Лайлохоним

9. Дохилия хабарлари

10.Тошканд хабарлари

11.Телеграф хабарлари

12.Идорага мактублар

13.Эълонлар

14 – сон, 1914 йил, 30 май

1. “Мусулмонча концерт”

2. “Маданият ва биз” Рауф Музаффарзода

3. “Алдамчи ўғрилар, ёҳуд лўлилар” А.С.

4. “Брусиядан мактуб М.З.Ҳидоятӣ

5. Ашъор “Ибрат боғинда” Тўла Тошкандӣ

6. “Саёҳат парчалари” IY (охири бор)

7.Хорижий хабарлар

8.Телеграф хабарлари

9.Идорадан жавоблар

10. Эълонлар

15 – сон, 1914 йил, 3 июнь

1. “Адабиёт надур?” Чўлпон

2. “Хотун қизларимизга бир назар” Нўширавон Ёвушев

3.Ашъор “Биз налар қиламиз?” Абдулла Авлоний

4.Хорижий хабарлар

5.Матбуот ва адабиёт (“Шўро”, “Дин ва майишат”,

“Ойина”, “Ислом мадмуаси” журналларидан

Материаллар босилган)

6. “Саёҳат парчалари” Н.Ё.

7.Дохилия хабарлари

8.Тошканд хабарлари

9.Телеграф хабарлари

10.Идорага мактублар

11.Идорадан жавоблар

12.Эълонлар

16 – сон, 1914 йил, 6 июн

1. “Эски бозор” реклама

2. “Кенгаш мажлиси” (тахририят)

3. “Туфроқ надур?” II Рауф Музаффарзода

4. “Уламо таъсублари Холид Сайид

5. Ашъор “Бор сўзлар” Тўла Тошкандий

6. “Саёҳат парчалари” Н.Ё.

7.Хорижий хабарлар

8.Доҳилия хабарлари

9.Телеграф хабарлари

10.Тошканд хабарлари

11.Ўз мухбирларимиздан

12.Эълонлар

17 – сон, 1914 йил, 10 июнь

1. “Эски бозор” реклама

2. “Эрон мустақилми?” (тахририят)

3. “Туркистон тарихи” Нўширавон Ёвушев

4. “Тиланманг” (шеър) Тўла Тошкандий

5. “Ғалат” (шеър) Абдулла Авлоний

6.Жаридалардан

7. “Саёҳат парчалари” Н.Ё.

8.Хорижий хабарлар

9.Доҳлия хабарлари

10.Тошканд хабарлари

11.Телеграф хабарлари

12.Идорага мактублар

13.Эълонлар

18 – сон, 1914 йил, 13 июнь

1.Эълонлар

2. “Болқон яна қон истаюр” (тахририят)

3. “Туркистонда тижорат ва зироат” Н.Ё.

4. “ Менга нима керак?” Холид Сайид
5. “Мақтаб ва муаллимларимиз” Н.Ё.
- 6.Фелетўн “Туфроқ надур?” Рауф Музаффарзода
- 7.Мухаммас Тўла Тошкандий
8. “Диққатман” Абдулла Авлоний
- 9.Хорижий хабарлар
- 10.Доҳилия хабарлари
- 11.Телеграф хабарлари
- 12.Ўз мухбирларимиздан
- 13.Тошканд хабарлари
- 14.Рекламалар

19 – сон, 1914 йил, 18 июнь

- 1.Рекламалар
2. “Усули жадида мадрасаси” Н.Ё.
3. “ Дин ва унинг аҳамияти” Рауф Музаффарзода
4. “ Жаҳолат” Абдулла Авлоний
5. Ашъор
6. “ Туркистон шаҳри” қозоқ боласи
- 7.Хорижий хабарлар
- 8.Доҳилия хабарлари
9. Матбуот ва адабиёт (“Суюмбика” журнали)
- 10.Телеграф хабарлари
- 11.ўз мухбирларимиздан
- 12.Идорага мактублар
- 13.Эълонлар

20 –сон, 1914 йил, 20 июнь

- 1.Идорадан эълон
2. “Чоҳорсу” бозори
3. “Ҳозирги мадрасаларимизда ўқув” Н.Ё.
4. “ Банкалар ҳақида” туркистонлик С.М.
5. “Истиқболимиз” Зухриддин Фатҳиддинзода
6. “ Ўз майишатимиздан” Абдулла Авлоний
7. “ Бошқа миллатлар ва биз” Тўла Тошкандий

- 8.Хорижий хабарлар
- 9.Ўз мухбирларимиздан Бухоро.Жалол
- 10.Телеграф хабарлари
- 11.Тошканд хабарлари
- 12.Идорага мактублар
- 13.Идорадан жавоблар
- 14.Эълонлар

21 – сон, 1914 йил, 24 июнь

1. Идорадан эълон
2. “Чоҳорсу бозори” реклама
3. “ Ичар сувларимизга бир назар” (хифзи сихатдан) Рауф Музаффарзода
4. “Жарида ва мажалла” Сиддиқий
5. “Петербурғдан мактуб” С.Миржалилов
6. “Миллатим” (шеър) Лутфулло Аълабий
- 7.“Бизнинг миллатимиз на ҳолда?” А.М.Фироқ
8. “ Кичкина фелетўн” Фузаил Жонбоев
9. “ Саёҳат парчалари” Нўширавон Ёвушев
- 10.Хорижий хабарлар
- 11.Доҳилия хабарлари
- 12.Тошканд хабарлари
- 13.Телеграф хабарлари
14. Эълонлар

22 – сон, 1914 йил, 28 июнь

- 1.Идорадан эълонлар
2. “ Жамият қандай очилур?” (тахририят)
3. “ Шўро” мажалласига жавоб” мулла А.А.Қори
- 4.Ашъор “ Оҳиста-оҳиста” Афандижон Маҳзум
5. “Аҳволимиздан бир лавҳа” “талаба”
6. “Саёҳат парчалари” 8-қисм Н.Ёвушев
- 7.Хорижий хабарлар
- 8.Доҳилия хабарлари
- 9.Ўз мухбирларимиздан

10. Тошканд хабарлари
11. Телеграф хабарлари
12. Идорадан жавоблар
13. Эълонлар

23 – сон, 1914 йил, 1 июль

1. Идорадан эълон
2. “Петербургда кенгаш мажлиси” (тахририят)
3. “ Ҳаво ва унинг унсурлари”
(II – Ҳифзи сикҳат) Рауф Музаффарзода
4. “ Тўй масаласи” Чимканд муфтиси, мударрис Мулла Муҳаммаджон
5. “Саёҳат парчалари” (9-қисм) Нўширавон Ёвушев
6. “Русча ўқувнинг аҳамияти” Бадриддин
7. Ашъор Мискин Муллақўшок
8. “ Нима кимники?” (шеър) Абдулла Авлоний
9. Хорижий хабарлар
10. Дохилия хабарлари
11. Идорадан мактублар
12. Тошканд хабарлари
13. Телеграф хабарлари
14. Эълонлар

24-сон, 1914 йил, 4 июль

1. “Муштарийларимизга ҳадя” (тахририят)
2. “ Петербурғ кенгаш мажлиси” (тахририят)
3. “ Тил ва дин” Рауф Музаффарзода
4. “Сизга нима керак эди” Т.М.
5. Ашъор “Эй, миллатим” Мулла Юсуф
6. “ Нима қилмоқ керак?” (шеър) Тўла Тошкандий
7. Фелетўн “ Ҳаёлий ҳикоя”
(Духтур Муҳаммадиёр) Абдулҳамид Сулаймон
8. “ Ўз майишатимиздан” Аҳмаджон Ҳакимжонўф (Авлиёота)
9. Хорижий хабарлар
10. Дохилия хабарлари

11. Тошканд хабарлари
12. Телеграф хабарлари
13. Идорадан жавоблар
14. Эълонлар

25 –сон, 1914 йил, 7 июль

1. “Муштарийларга ҳадя”
 (“Сабзозор” шеърлар тўплами)
2. “Муҳим эълон”
3. “Саодат ойи Ййди” (таҳририят)
4. “Петербургда кенгаш мажлиси” (таҳририят)
5. “Изҳор ҳақиқат ё баёни ҳол” Абдулҳаким Саримсоқўф
6. “Муаллим афандилар диққатина” Н.Ё.
7. “Сафоҳат боласи” Абдулла Авлоний
8. Фелетўн Йўлчи Мулла (Мулла шоҳ Маҳмуд Исроилбой ўғли)
9. Ашъор “Фарёд” Бешёғоч даҳалик Нозимахоним
10. Хорижий хабарлар
11. Дохилия хабарлари
12. Жаридалардан
13. Ўз мухбирларимиздан
14. Телеграф хабарлари

26 – сон, 1914 йил, 11 июль

1. “Ййди рамазон табриги”
2. “Бухоронинг аҳвол ҳозираси” (таҳририят)
3. “Хонумлар товуши” (таҳририят)
4. “Саёҳат парчалари” (10 -қисм) Н.Ё
5. Фелетўн “Кайфим учди” Индамас
6. “Рамазон ила табрик” (шеър) Тўла Тошкандий
7. “Йўх, йўх, йўх” (шеър) Тўлаган Хўжамёров
8. Ўз мухбирларимиздан
9. Хорижий хабарлар
10. Дохилия хабарлари
11. Телеграф хабарлари

- 12.Идорага мактублар
- 13.Идорадан жавоблар
- 14.Эълонлар

27 –сон, 1914 йил, 15 июль

1. “ Шаҳар управаси эълон қиладур”
2. “Муштарийларға ҳадя”
3. “ Ҳавонинг унсурлари” (ҳифзи сиҳатдан - III) Рауф Музаффарзода
4. “ Хайрлик умид” Холид Сайид
- 5.Ашъор “ Ватандошларимга хитобан” Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий
6. “Саёҳат парчалари” (11-қисм) Н.Ё.
- 7.Тошканд хабарлари
- 8.Хорижий хабарлар
- 9.Доҳилия хабарлари
- 10.Телеграф хабарлари
- 11.Эълонлар

28 –сон, 1914 йил, 17 июль

1. “ Муштарийларға ҳадя”
2. “Туркистон кутубхонаси” реклама
3. “ Комилбек Норбек ўғли дўкони” реклама
4. “ Австрия- Сербия ихтилофи” (тахририят)
5. “ Илум ва маоруф” Бухоро. Мирзозода
6. “Закот” Индамас
7. “Истикболдан орзуларим” (шеър) Абдулла Авлоний
8. “Шоир Мансур” Ҳ.Ҳ.Н.
9. Фелетўн “Қирғиз ва қозоқ шогирдлар диққатина” Н. Ё.
- 10.Хорижий хабарлар
- 11.Доҳилия хабарлари
- 12.Ўз мухбирларимиздан
- 13.Телеграф хабарлари
- 14.Тошканд хабарлари
- 15.Эълонлар

29-сон, 1914 йил, 22 июль

1. “ Шаҳар управаси эълон қилади”
2. “Тошканд темир йўллари”
3. “Комилбек Норбек ўғли дўкони” реклама
4. “Туркистон кутубхонаси” реклама
5. “Муштарийларга ҳадя”
6. “Бухоро халқи” Мусофир
7. “Қўрқинчли натижалар” Музаффарзода Рауф
8. “Бухоро уламоларидан илтимос” Бухоро.А.Муфтизода
9. “Рамазон муносабати ила” (шеър) (Тўла)
- 10.Хорижий хабарлар
- 11.Дохилия хабарлари
- 12.Ўз мухбирларимиздан
- 13.Телеграф хабарлари
- 14.Эълонлар

30-сон, 1914 йил , 25 июль

1. “Туркистон кутубхонаси”
2. “ Тошканд темир йўллари”
3. “Муштарийларга ҳадя”
4. “ Еврупо муҳорабаси” (тахририят)
5. “Жаҳолат меваси” (Саодат)
6. “Хаёлий ҳикоя” (Духтур Мухаммадиёр) Абдулҳамид Сулаймон
- 7.Телеграф хабарлари
- 8.Дохилия хабарлари
- 9.Тошканд хабарлари
- 10.Эълонлар

31-сон, 1914 йил, 29 июль

1. Шаҳар управаси эълон қилади
2. Темир йўл управаси
3. “Комилбек Норбек ўғли дўкони” реклама
4. “ Миллий ҳаёт ва Туркистон мусулмонлари” Рауф Музаффарзода
5. “Миллатимиз” (шеър) Каттакўрғон. Қори Хайрулла Хислат

6. “Саёҳат парчалари” (12-қисм) Н.Ё. (Тўқмоқ)
7. Ўз мухбирларимиздан
8. “Европо муҳорабаси хусусида”
9. Эълонлар

32-сон, 1914 йил, 1 август

1. Тошканд темир йўллари
2. “Рамазони шариф” Жалол Юсуфзода
3. “Шайхантаҳур ҳақида” (шеър) Тўлаган Хўжамёров
4. Ўз мухбирларимиздан
5. Телеграф хабарлари
6. Тошканд хабарлари
7. Идорадан жавоблар
8. Эълонлар

33-сон, 1914 йил, 5 август

1. “Туркистон кутубхонаси”
2. “Рамазон боши ва мусулмонлар” (таҳририят)
3. “Бизда муаллимлар” Мўминжон Муҳаммаджонов
4. “Маданият нардабони” Рауф Музаффарзода
5. Ашъор “Фарёди миллат” рафиқи Марғинович
6. Телеграф хабарлари
7. Ўз мухбирларимиздан
8. “Кимга фарёд этайлук?” Андижон.
Н. Комилжонов
9. Идорадан жавоблар
10. Эълонлар

34-сон, 1914 йил, 10 август

1. Газета идорасининг табриги
2. Тошканд темир йўллари (эълон)
3. “Ийди шариф” (таҳририят)
4. “Талабкор борму?” Савдогар номидан
5. “Фақирлик нимадан ҳосил ўлур?” Ҳ.Ҳ.З.
6. Ашъор “Рамазон” .. (Ҳ.Ҳ.З)
7. Ариза. “Андижонда ғариб хотун” (М.З)

8. “Хаёлий ҳикоя” (Духтур Муҳаммадиёр)
9. Телеграф хабарлари
10. Ўз мухбирларимиздан
11. Идорага мактублар
12. Тошканд хабарлари
13. Эълонлар

А.С.

35-сон, 1914 йил, 20 август

1. Эътизор
2. “Башорат” (“Сабзазор” рисоласи)
3. “Ташаккур” У.Асадуллахўжаев
4. “Ташаккур” Мунаввар қори
5. “Маданият нардабони” II қисм Рауф Музаффарзода
6. “Жавоб ва ташаккур” қозоқ қардошингиз; Хайрбой Муродов (Борновул)
7. “Европо муҳорабаси хусусинда”
8. “Саёҳат парчалари” (13-қисм) Нўширавон Ёвушев
9. Дохилия хабарлари
10. Ўз мухбирларимиздан
11. Тошканд хабарлари
12. Идорадан жавоблар
13. Эълонлар

36-сон, 1914 йил, 23 август

1. “Туркистон кутубхонаси”
2. “Айб ўзимизда” Сора Музаффария
3. “Намангон уламоларин театру ва мактабларга назарлари” имзо: Қалампир
4. “Муножот” (шеър) ўлаган Хўжамёров
5. Рубоий Х.Х.Н.
6. “Саёҳат парчалари” (14-қисм) Н.Ёвушев
7. Телеграф хабарлари
8. Дохилия хабарлари
9. Тошканд хабарлари
10. Эълонлар

37 –сон, 1914 йил, 27 август

- 1.Идорадан
2. “ Шаҳар дума сайловига оид” эълон
3. “Маданият нардабони” III қисм Рауф Музаффарзода
4. “Савқ тараққий” (шеър) Тўлаган Хўжамёров
5. “Европо муҳорабаси хусусида”
6. “Эски мактаблар турмушидан” М.М.
- 7.Хорижий хабарлар
8. Дохилия хабарлари
- 9.Тошканд хабарлари
- 10.Тошканд мусулмон хонумларининг Мажруҳларга ёрдам комитети
- 11.Идорадан жавоблар
- 12.Эълонлар

38-сон, 1914 йил, 2 сентябрь

- 1.Идорадан
2. “Ватан муҳофазаси” Убайдулла
3. “Ким ҳақли?” (охири бор) А.Д.
- 4.Телеграф хабарлари
5. “Саёҳат парчалари” (15 -қисм) Н.Ё.
- 6.Хорижий хабарлар
- 7.Дохилия хабарлари
- 8.Идорага мактублар
- 9.Тошканд хабарлари
- 10.Эълонлар

39-сон, 1914 йил, 9 сентябрь

- 1.Идорадан
- 2.Эълон (сайлов хусусида)
3. “ Маданий жараён ва миллий тарихимиз” Рауф Музаффарзода
4. “ Ким ҳақли?” А.Д. (охири бор)
5. “ Муножот” Ш. Ғойиб
6. “Эски мактаблар турмушидан” Мўминжон Муҳаммаджонов
- 7.Телеграф хабарлари

8. Дохилия хабарлари
9. Идорага мактублар
10. Тошканд хабарлари
11. Эълонлар

40-сон, 1914 йил, 16 сентябрь

1. Идорадан эълон (обуна ҳақида)
2. “Урушнинг бориши” (тахририят)
3. “Куз келди” Рауф Музаффария
4. “Европо муҳорабаси”
5. “Истиқбол қайғуси” Хўқанд.А.Хабибулин
6. Жаридалардан (“Шўро”)
7. Хорижий хабарлар
8. Дохилия хабарлари
9. Идорага мактублар
10. Идорадан жавоблар
11. Эълонлар

41-сон, 1914 йил, 23 сентябрь

1. Идорадан эълон
2. “Улуғмотам” (Исмоил Ғаспринский вафоти) (М.А)
3. “Сайлов вақти яқинлашди” А.Музаффар
4. “Европо муҳорабаси”
5. “Эски мактаблар турмушидан” (охири бор) Чаён
6. “Бизим аскарларга” (шеър) Иброҳим Даврон
7. Хорижий хабарлар
8. Идорага мактублар
9. Тошканд хабарлари
10. Эълонлар

42-сон, 1914 йил, 30 сентябрь

1. Эълонлар
2. “Думахона ва ғлоснийлар” (тахририят)
3. “Марҳум Исмоилбек ҳазратлари” А.Рауф Музаффар
4. Марсия “Устод Исмоилбек жаноблари” (шеър) Тўла
5. “Буюк бобомизнинг мусибатила ...” Бухоро. С. Айний

6. “Исмоил Ғаспиринский ким эди ?” Фузаил Жонбоев
7. “Муҳораба аҳволи”
8. “Муаллимлар ила халқ орасидаги муаллим муносабат”
Ҳалимбойзода
9. “Эссиз умрим” Ш.К.Иноятов
10. Тошканд хабарлари “ Нашриёт ширкати”
11. Идорадан жавоблар
12. Эълонлар

43-сон, 1914 йил, 8 октябрь

1. Идорадан эълон
2. Эълонлар
3. “Тарбияга аҳамият бермаймиз” А.Музаффар
4. “Шафқатли отамиздан айрилдук” Сора Музаффария
5. “Исмоилбек ҳазратларининг руҳларига” Тошкандли шоир Камий
6. “Исмоилбек руҳина” А.Авлоний
7. “ Муҳораба аҳволи”
8. “Тараққиёт мадания”
9. “Қалам аҳлидан буюк илтимос” А.Хайрулин
10. “Бизим ёшларга миллий тарбия” Каримбек Норбек ўғли
11. Матбуот
12. “Ёдгори даврон” (шеър) Иброҳим Даврон
13. Идорага мактублар
“Намаонгонда миллий ишлар”
14. Тошканд хабарлари
“Ғлосний сайлови” Мухбир
15. “Ташаккур ва рижо”
16. Идорадан жавоблар
17. Эълонлар

44-сон, 1914 йил, 18 октябрь

1. Идорадан эълон
2. “Муаллима” эълон
3. “Бизда зиёлилар ва миллий матбуот” А.Рауф Музаффарзода
4. “Ким ҳақли?” Ҳўқанд.А.Д.

5. “Эски мактаблар турмушидан” Чаён (охири бор)
6. “Муҳораба аҳволи” Истамбулдан мактуб
7. Хорижий хабарлар
8. Дохилия хабарлари
9. Идорага мактублар Тектурмас
10. Таъзия (Улуғ бобомиз қайғуси) Қ.Ш.С.
11. Таъзия Я.А.
12. Тошканд хабарлари
13. Эълонлар

45-сон, 1914 йил, 29 октябрь

1. “Ташаккур ва ўтинч” Убайдулла, А. Музаффар
2. “Муллима” эълон
3. Идорадан эълон
4. “Русия- Туркия муҳорабаси”
5. “Шаҳар сайловлари ва уларнинг натижалари” А.Рауф Музаффар
6. “Духтур Муҳаммадиёр” Абдулҳамид Сулаймон (охири бор)
7. “Оламга бир назар” (шеър) (Тўла)
8. “Муҳораба аҳволи”
9. Жаридалардан
10. Идорага мактублар Пошшахоним Жалилова
11. Мухбирлардан Тектурмас
12. Тошканд хабарлари Тошканд хонумлари тарафидан таъсис қилинган комитетга йиғилган ионалар Комитет раисаси: Ҳамидахоним Девонова
13. Идорадан жавоблар
14. Эълонлар

46-сон, 1914 йил, 5 ноябрь

1. “Мархум Исмоилбек номига ёдгор қолдирув масаласи” А.Рауф Музаффар
2. “Уламоларимиз” Бухоро .Муфтизода
3. “Фалақдан шикоят” Мулла Қўшок
4. “Муҳораба аҳволи”
5. “Духтур Муҳаммадиёр” (охири бор) Абдулҳамид Сулаймоний

6. “Базм манзараси” Муҳаммад Тоҳир
7. Кичкина фелетўн “Қадим-жадид орасинда” имзо: Одам
8. “Ўтган ийд кунлари”
9. Ўз мухбирларимиздан Тожиддин Бадалбоев
10. Идорага мактублар
11. Тошканд хабарлари
“Янги масжид ва мактаб” Абдулла Қодирий
12. Идорадан жавоблар
13. Эълонлар

47-сон , 1914 йил, 12 ноябрь

1. “Туркистонга зўр шодлиғ” А. Авлониининг (“Туркий гулистон ёхуд ахлоқ “ китобининг нашри ҳақида) эълон
2. “Ҳурматлу вакил ва муштарийларимизга мурожаатимиз” эҳтиром ила : идора
3. “Янги йил боши муносабати ила” А.М.
4. “Муножот” Тўлаган Хўжамёров
5. “Эски мусулмонларимизнинг мазордаги тилаклари” Иброҳим Даврон
6. “Муҳораба аҳволи”
7. “Туркистоннинг саёҳати” А. Рауф Музафарзода
8. “Духтур Муҳаммадиёр” А. Сулаймоний
9. “Ҳуқуқ нисвон” Бухоро. Зухриддин Фатҳиддинзода
10. “Мадрасаларимиз на ҳолда ?” бир муллабачча
11. Матбуот
12. “Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ”
13. Ўз мухбирларимиздан “Муаллимга шафқат қилингиз” Ҳ.А. Қобилзода
14. Идорага мактублар (Олмота) Исмоил ҳожи Чигилбой
13. Тошканд хабарлари (Мусулмонча театрулар)
14. Эълонлар

48-сон, 1914 йил, 19 ноябрь

1. “Садои Туркистон” жаридасига ушбу ерларда

- муштарий қабул қилинадур” (рўйхат берилган)
2. “Туркистонға зўр шодлиғ”
 3. “Мустақил инсонлар” Рауф Музаффарзода
 4. “Ким ҳақинда?” (шеър) Иброҳим Даврон
 5. “Муножот” Тўлаган Хўжамёров
 6. “Танқид” (охири бор) Аҳилла Хайруллин
 7. “Муҳораба аҳволи”
 8. Жаридалардан
 9. Матбуот “Русия савдоси”
 10. Ўз мухбирларимиздан
 11. Идорага мактублар
 12. Тошканд хабарлари
 13. Эълонлар

49-сон, 1914 йил, 26 ноябрь

1. “Садои Туркистон” газетида муштарий дафтари очилди” эълон
2. Муҳим ахтор
3. “Шариат ва зақун назарида бизим туфроғ ишлари” Убайдулла
4. “Дин ва миллат” А.Музаффар
5. Танқид “Нуқсонлар” А.Хайрулла ўғли
6. “Жоҳил тилиндан” (шеър) А.Авлоний
7. “Муҳораба аҳволи”
8. “(Буюк илтимос)ға жавоб олдиндан” Ашурали Зоҳирий
9. Хорижий хабарлар
10. Тошканд хабарлари “Шаҳар думахонасинда”
11. Эълонлар

50-сон, 1914 йил, 3 декабрь

1. “Садои Туркистон” эълон
2. Муҳим ахтор
3. “Туркистонға зўр шодлиғ”
4. “Эътиқод ва биз” А.М.
5. “Дин ва миллат” (2-қисм) А.Музаффар
6. “Муҳораба аҳволи”

7. “Сўнги илтимосга жавоблар” Ашурали Зоҳирӣ
Ҳўқанд
8. Хорижий хабарлар
9. Тошканд хабарлари
10. Шаҳар думасинда
11. Идорага мактублар
12. “Истикболдан умидимиз” Юнус ўғли
13. Эълонлар

51-сон, 1914 йил 10 декабрь

1. Эълонлар
2. “Дин ва миллат” (3-қисм) А.Музаффар
3. “Ҳуқуқ нисвон” II Бухоро: Зухриддин
Фатҳиддинзода
4. “Муҳораба аҳволи”
5. “Саёҳат парчалари” (16-қисм) Н.Ё.
6. Хорижий хабарлар
7. Доҳилия хабарлари
8. Идорага мактублар Тектурмас
9. Тошканд хабарлари
10. Идорадан жавоблар
11. Эълонлар

52-сон, 1914 йил, 18 декабрь

1. “Муслмонча театр” эълон
2. Эълонлар
3. “Нақд пул ҳақинда шаҳодат мўътабарми?” Убайдулла
4. “Миллат нима кутар” А.Музаффар
5. “Ким нимани яхши кўрар?” Индамас
6. “Муҳораба аҳволи”
7. Хорижий хабарлар
8. Доҳилия хабарлари
9. Ўз мухбирларимиздан
10. Идорага мактублар
11. Тошканд хабарлари

“Миллий театр” А.М.

12. Идорадан жавоблар

13.Эълонлар

53-сон, 1914 йил, 24 декабрь

1. “Болаларимизнинг бахтсизликлариға ким сабаб?” Убайдулла

2. “Биз Туркистонлик ёш талабалардан миллатимизға бир рижо!”

Чимкендли Муллабачча

3.Фелетўн “Темир ғилдираклар устидаги тушлар” А.Музаффар

4. “Ҳамширалар тилиндан” (шеър) Тўлаган Хўжамёров

5. “Муҳораба аҳволи”

6. Ўз мухбирларимиздан

7.Атроф хабарлари Л.А.

8.Идорага мактублар Пошшахоним

Жалилова

9.Идорадан жавоблар

10.Эълонлар

54-сон, 1915 йил, 6 январь

1. Эълонлар

2. “ Янги йилдан эски тилаклар” Рауф Музаффарзода

3. (“ Кўбдан унутмоқ керак эди”) А.Авлоний

4. “Муҳораба аҳволи”

5.Хорижий хабарлар

6.Доҳилия хабарлари

7.Ўз мухбирларимиздан

8.Фелетўн Индамас

9.Тошканд хабарлари

“Миллий кечада” А.М.

10. “Миллий театр труппаси”

11. Идорадан жавоблар

12.Эълонлар

55-сон, 1915 йил, 15 январь

1. Эълонлар

2. “Янги йилдан эски тилаклар” (ижтимоий) Рауф Музаффар

3. “Муллаларимизда даража фикрия” М.Ш.
4. “ Уруш сафларида”
5. Фелетўн “ Маданият ва Хитой” Нўширавон Ёвушев
- 6.Хорижий хабарлар
- 7.Дохилия хабарлари
- 8.Жаридалардан
- 9.Ўз мухбирларимиздан
- 10.Идорадан ташаккур
11. “Мусулмонча болалар эртаси” Абубакр Девонов
12. “ Очиқ хат” А.Рауф .Музаффар
- 13.Эълонлар

56-сон , 1915 йил, 21 январь

1. Эълонлар
2. “Миллий ва тарихий икки кун” А.М.
3. “Маориф манбаларимиз” Рауф Музаффар
4. “ Муҳораба аҳволи”
- 5.Ўз мухбирларимиздан
6. “Саёҳат парчалари” (17- қисм) Н.Ёвушев
- 7.Атроф хабарлари
- 8.Тошканд хабарлари
- 9.Идорадан ташаккур
10. “Муҳтарам ёзувчиларимиз диққатина” (тахририят)
- 11.Идорадан жавоблар
- 12.Эълонлар

57-сон , 1915 йил, 29 январь

1. “Шўро” журнали
 2. “Марҳум Маржоний ҳақида” А.Музаффар
 3. “ Уруш сафларида”
 4. “Миллий майишат”
 5. Ўз мухбирларимиздан
 - 6.Тошканд хабарлари
 7. “ Онг умидлари” (хотин-қизларимиз майишатида) (охири бор)
- А.Рауф Музаффар

8.Идорага мактублар

9.Идорадан жавоблар

58-сон, 1915 йил, 15 февраль

1.Эълонлар

2. “Турли ўринларда” Убайдулла

3. “Эринчаклигимиздан” (шеър) Тўлаган Хўжамёров

4. “Умри нодир рафиқима!” (шеър) Иброҳим Даврон

5. Уруш сафларида

6.Хорижий хабарлар

7.Доҳилия хабарлари

8. “Саёҳат парчалари” (18-қисм) Н.Ё.

9.Кичкина фелетўн Мухаррам

10.Ўз мухбирларимиздан Тектурмас

11.Идорага мактублар Чўлпон

12. “Шаҳримизда катта тўй”

13.Эътизор

14.Идорадан жавоблар

15.Эълонлар

59-сон, 1915 йил, 22 февраль

1.Эълонлар

2. “ Форс мусулмонларининг аҳволи” (тахририят)

3. “Маориф манбаларимиз” Рауф Музаффар

4. “ Ёзарға вақт етди” Тўлаган Хўжамёров

5. “ Уруш сафларида”

6. “Ҳолимиздан бир лавҳа” Хўқанд

7.Доҳилия хабарлари

8.Ўз мухбирларимиздан

9.Тошканд хабарлари :

а) шаҳар думаси

б) қироатхона очмак

10.Идорага мактублар

11.Эълонлар

60-сон, 1915 йил, 19 февраль

- 1.Эълонлар
2. “Тил ва имло масаласи” (охири бор) Рауф Музаффар
3. “Майхоналар ёпилуви муносабати ила” Хўқанд И.Даврон
- 4.Муҳораба аҳволи
5. Кичкина фелетўн “ Қалам йиғлайдур” Дуочи
- 6.Тошканд хабарлари
7. “ Заҳарли ҳақиқатлар” (охири бор) муаллим.Муҳаммаджон Хўқанд
- 8.Идорага мактублар
“ Тўйларнинг маънавий зарарлари” Неъматилла Муҳсинов
- 9.Мухбирлардан
- 10.Идорадан жавоблар
- 11.Эълонлар

61-сон, 1915 йил, 27 февраль

1. “Муҳим эълон”
2. “ Бизда шаҳар солиғи” Убайдулла
3. “ Натижасиз ишлар хусусида” Т.Хўжамёров
4. Уруш хабарлари
5. Ўз мухбирларимиздан
6. “Онг умидлари” (хотун-қизларимиз майишатида) (охири бор)
А.Музаффар
- 7.Тошканд хабарлари :
 - а) шаҳар думасида
 - б) Убайдулла Асадуллахўжаев баённомаси
 - в) янги ширкат
- 8.Идорага мактублар
- 9.Идорадан жавоблар
10. Эълонлар

62- сон, 1915 йил, 6 март

1. “ Кимга керак” эълон
2. “ Вазифамиз нима?” идора
3. “ Кўнгилсиз ҳоллар” Бухоро Муфтизода

4. “Миллат боғинда булбуллар” (шеър) Тўла Тошкандий
5. Ашъор Иброҳим Даврон
6. Уруш хабарлари
7. “Маоруф манбаларимиз” III қисм Рауф Музаффар
8. “Миллий майишат” (Низомли мадрасалар)
9. Ўз мухбирларимиздан мухбир
10. Тошканд хабарлари
(У.Асадуллахўжаевнинг думага тақдим этган баённомаси кўрилмакда)
11. “Мухтарам вакил ва қарздорларимиз диққатина!”
(“Садои Туркистон” хайъат идораси)
12. Идорадан жавоблар
13. Эълонлар

63-сон, 1915 йил, 13 март

1. “Кимга керак?”
2. “Қарздорларимизга мурожаат” (идора)
3. “Савдогарлик на ўлди” Убайдулла
4. “Ўз турмушимиздан” (шеър) А.Авлоний
5. Уруш хабарлари
6. Дохилия хабарлари
7. “Миллий майишат” .Низомсиз мадрасалар.
(Бухорода таҳсил) “Ойна” журнали
8. Ўз мухбирларимиздан
9. “Тил ва имло масаласи” (охири бор) А.Музаффар
10. Тошканд хабарлари
11. “Бўхтончиға !” Идора
12. Идорага мактублар
13. Эълонлар

64-сон, 1915 йил, 30 март

1. “Хурматлу муштарийларимизга” идора
2. “Юбилей яқинлашди” (таҳририят)
3. “Тил масаласи” (I) Мухарррам (намонгонли)
4. “Тўй” (шеър) А.Қодирий

5. “Бекорчилик майдони” Мирмуҳсин
6. “ Воқеада эмас, хаёлида” (50 йиллик юбилей муносабатила)
Чимкендли муллабачча
7. “ Бола тарбияси” Абдурауф Маҳмудризо
8. Уруш хабарлари
9. Дохилия хабарлари
10. Ўз мухбирларимиздан мухбир
11. Тошканд хабарлари
12. Кичкина фелетун “ Баҳор авваллари” Чўлпон
13. Идорага мактублар Тожддин Зиёбоев
14. Идорадан жавоблар
15. Эълонлар

65-сон, 1915 йил, 1 апрель

1. “ Бир йиллик муштарийларимизга” идора
2. “ Бизга ёлғуз гадолик ёки ўғрилик қолур” Убайдулла
3. Ашъор А. Авлоний
4. Уруш хабарлари
5. “ Миллий майишат”
6. “ Онг умидлари” (охири бор)
А. Музаффар
7. Матбуот ва адабиёт
 - а) “Дехқон” журнали ҳақида
 - б) Абдулла Авлонийнинг “Адабиёт” номли китоби ҳақида
8. Тошканд хабарлари
9. Ўз мухбирларимиздан
10. Идорага мактублар
“ Матбуалар керак”
Тектурмас
11. “ Танқид ва таассуф” Бухоро. Зухриддин Фатҳиддинзода
12. Идорадан жавоблар
13. Эълонлар

Сайёра Абдурахимовна ҲАЛИМОВА

**УБАЙДУЛЛА АСАДУЛЛАХЎЖАЕВ
ВА “САДОИ ТУРКИСТОН”**

Монография

Мухаррир З.Н.Буранов

Босишга рухсат этилди 19.11.2021й. Бичими 60X84 ¹/₁₆.

Босма табағи 9,75. Шартли босма табағи 9,75 Адади 30 нусха.

Буюртма №167. Баҳоси келишилган нарҳда.

“Университет” нашриёти. Тошкент, Талабалар шаҳарчаси, ЎзМУ
маъмурий биноси.

Ўзбекистон Миллий университети босмахонасида босилди. Тошкент,
Талабалар шаҳарчаси, ЎзМУ.